

HARTEN

EEN 'VERDWENEN' BUURSCHAP
OP DE VELDE BIJ RENKEM

TEKST

Jan Neeffjes
juni 1992

HARTEN

**EEN 'VERDWENEN' BUURSCHAAP
OP DE VELUWE BIJ RENKUM**

TEKST

**Wageningen
juni 1992
Jan Neefjes**

Gemeente Renkum

Neefjes, J.

Harten: Een 'verdwenen' buurschap bij Renkum op de Veluwe

Met lit. opg., illustraties, kaartbijlagen

In beperkte oplage uitgegeven door de gemeente Renkum

**Trefw.: historische geografie, archeologie, cultuurlandschap,
Veluwe, zandlandschap, middeleeuwen, nieuwe tijd, wüstung, beekdal**

© Gemeente Renkum, 1992

Niets van deze uitgave, met uitzondering van referaat,
titelbeschrijving en korte citaten, mag worden gereproduceerd,
opnieuw vastgelegd, vermenigvuldigd of uitgegeven zonder
schriftelijke toestemming van de gemeente Renkum.

Informatie: Gemeente Renkum
t.a.v. G.H. Maassen
Postbus 9100
6860 HA Oosterbeek
tel. 085 - 348303

WOORD VOORAF

Zonder de inzet van velen was het onmogelijk geweest dit onderzoek te verrichten. Dankzij de adviezen van deskundigen op het gebied van b.v. archeologische veldverkenning of archiefonderzoek kon ik deze onderzoeksmethoden in dit onderzoek toepassen. Ook bij de interpretatie van gegevens en het trekken van conclusies was hulp van anderen onmisbaar. De samenwerking die voor het onderzoek noodzakelijk was heb ik als bijzonder prettig ervaren. Iedereen die mee heeft gezocht, gegraven, geboord, gediskussieerd, gelezen, geschreven en gedacht (enkelen van hen noem ik in de inleiding) wil ik bij deze bedanken.

Jan Neefjes

Wageningen, 1992

INHOUD

1 INLEIDING

1.1 Beschrijving van het studiegebied	3
1.2 Aanleiding	4
1.3 Doelstellingen en methode	6
1.4 Organisatie van het onderzoek	6

2 HARTEN IN DE ARCHIVALIA; VAN 1712 TERUG NAAR DE MIDDELEEUWEN

2.1 Harten in de achttiende eeuw	9
2.2 Harten in de zeventiende eeuw	12
2.3 Harten in de zestiende eeuw	16
2.4 Harten in de vijftiende en veertiende eeuw	19
2.5 Harten vóór de vijftiende eeuw; de tienden	24
2.6 Harten vóór de tiende eeuw; onzekere aanwijzingen	29
2.7 Het gebied van het goed Ten Broeck nader bekeken	29

3 LANDSCHAP EN BODEM

3.1 Het ontstaan van landvormen en bodems	31
3.2 Vondsten; archeologie, luchtfoto-informatie en veldwaarnemingen	34
3.3 Scherven als indicatie voor vroegere bewoning	37
3.4 Het gebied van de schervenconcentratie nader bekeken	39
3.5 De naam Harten	47
3.6 De plaats van de kapel	47

4 CONCLUSIES

4.1 De ontwikkeling van Harten tot 1712	49
4.2 Waarom groeide Harten niet uit tot een dorp?	51
4.3 De ontwikkeling van het landschap tot 1712	53
4.4 Het huidige landschap	57
4.5 Suggesties voor verder onderzoek	61
4.6 Aanbevelingen voor het landgebruik	61

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

62

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN

66

GERAADPLEEGDE LUCHTFOTO'S

66

GERAADPLEEGDE KAARTEN

67

LIJST FIGUREN

68

LIJST BIJLAGEN

69

1 INLEIDING

1.1 Beschrijving van het studiegebied

Harten was een kleine buurschap aan de beek tussen Heelsum en Bennekom. Wie nu op de Bennekomseweg vanuit de bossen het beekdal met weilanden inrijdt, ziet er alleen de oude boerderij Everwijnsgoed liggen. Waar heeft de buurschap dan gelegen en hoe heeft het er uit gezien? Dit verslag probeert hier meer duidelijkheid over te verschaffen.

Op de topografische kaart in figuur 1 staat aangegeven in welk gebied we Harten ongeveer moeten zoeken. Het gaat om het gebied rond de noord - zuid gerichte weilandenstrook, die een beekdal markeert.

fig. 1 Topografische kaart (1991, schaal 1 : 25000) van de omgeving van Harten met omgrenzing van het studiegebied. Het groepje huizen in het zuiden heeft hier de naam Harten.

Bijlage 1 laat het studiegebied zien op een wat grotere schaal. In het dal ligt een stelsel van drie of vier beken. Deze beken zijn ooit aangelegd om watermolens aan te drijven. De beken bevatten meestal geen water meer. Het dal heeft een a-symmetrische vorm. De westkant loopt geleidelijk

omhoog. Op deze flauwe helling liggen tussen het bos enkele akkers. De oosthelling is kort en steil. Daarboven ligt een vlakliggend terrein met bossen en akkers die in deze eeuw door ontginning van de Renkumse Heide zijn gevormd.

Het noordelijk deel van het dal hoort bij het landgoed Quadenoord, waar thans nog het gelijknamige huis staat. Het zuidelijk deel hoort bij het voormalig landgoed Keyenberg dat nu eigendom is van Staatbosbeheer. In het huis de Keyenberg is momenteel een vormingscentrum gevestigd.

foto 1: Een stukje van het Renkumse beekdal. Op de voorgrond de dalbodem met weiland. Op de achtergrond de met bos bedekte steile oostrand van het dal.

De zuidgrens van het studiegebied heb ik gekozen ongeveer bij het bedrijventerrein aan de Oliemolenweg. Daar lagen de bezittingen van het kasteel Grunsfoort. Aan de noordgrens ligt Quadenoord. De woeste gronden ten noorden van dit goed horen bij Bennekom. De westgrens wordt gevormd door het bos de Moft, dat bij Wageningen hoort. Ten oosten van het dal lag vroeger de Renkumse Heide, nu ontgonnen tot bos en bouwland. Bij het studiegebied reken ik ook een aantal hogere gronden, rond de Keyenberg, ten oosten van het dal. Deze omgrenzing is nogal arbitrair. Het komt in de geschiedenis ook enkele

malen voor dat zuidelijker gelegen gronden ook bij Harten werden gerekend.

1.2 Aanleiding

De naam Harten komen we op de huidige topografische kaart nog tegen. Het is de naam van een groep huizen die ten noorden van het bedrijventerrein aan de Oliemolenweg staan. Vroeger stond hier een café met dezelfde naam. Op oudere kaarten uit deze en de vorige eeuw staat meerdere malen de naam Harten genoemd. Bijvoorbeeld bij de bouwlanden westelijk van het beekdal. Of bij de papiermolen, die aan de Beukenlaan heeft gestaan. Op nog oudere kaarten uit de zestiende en zeventiende eeuw is Harten de naam van een afzonderlijke buurschap.

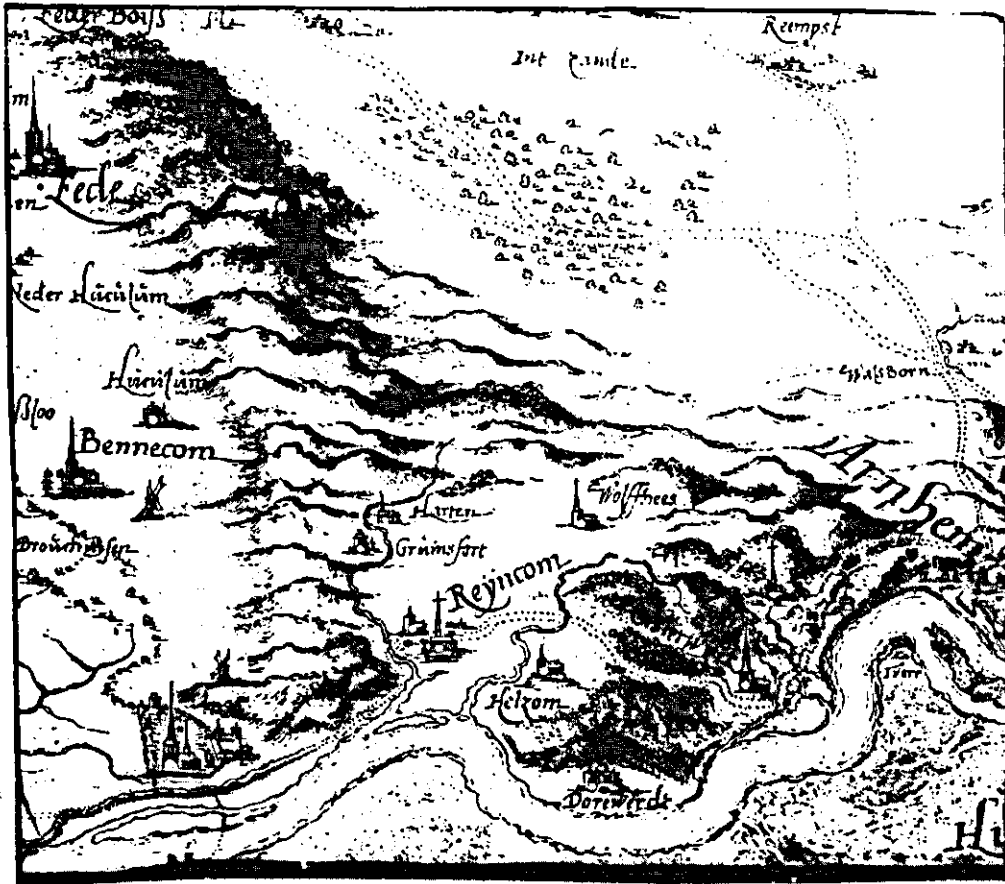

fig. 2 *Fragment van de kaart van de Veluwe van Christiaan 's Grooten uit 1588. Harten staat hier als afzonderlijke buurschap op aangegeven.*

Er is dus sprake van een buurschap die, afgaande op de kaarten, tussen de zeventiende en de twintigste eeuw moet zijn verdwenen. Het hart van Nederlandse historisch geografen gaat sneller kloppen wanneer zij horen van verdwenen nederzettingen. In ons land is dit namelijk een zeldzaam verschijnsel. 'Is er sprake van een verlaten nederzetting, een *wüstung*?', vragen ze zich in vaktermen af.

Of Harten ooit werkelijk door de bewoners is verlaten, onderzocht ik, als student aan de Landbouwniversiteit, bij een afstudeervak historische geografie¹⁾. De resultaten van dit literatuur- en kaartonderzoek wezen erop dat Harten geen *wüstung* is. De naam Harten verdween van de kaarten omdat de buurschap steeds minder als zelfstandige gemeenschap functioneerde en opging in de omgeving. Verder bleek dat Harten geen bewoningskern heeft gehad, maar vijf over het dal verspreid staande boerderijen. Tenslotte leverde kaartonderzoek aanwijzingen op dat de kapel, die in de zeventiende eeuw verdween, niet op een door sommigen aangeduid heuveltje in het beekdal heeft gestaan, maar bij de latere tuin van het huis de Keyenberg.

Deze conclusies gelden in grote lijnen vanaf het begin van de zeventiende eeuw, toen de buurschap zich al in haar nadagen bevond. Voor vroeger tijden lieten literatuur en kaarten het afweten. Om meer te weten te komen over het nog oudere Harten, stelde ik de gemeente Renkum

¹⁾ Neefjes, J., 1990, Harten; een literatuur- en kaartstudie naar de oude buurschap Harten, bij Renkum.

voor om geld in verder onderzoek, ditmaal veld- en archiefonderzoek, te steken. De gemeente Renkum stemde hierin toe, na de toezegging van fondsen door de gemeente Wageningen en enkele sponsors en medefinanciers.

1.3 Doelstellingen en methode

Lag in het afstudeervak het accent op het systematisch bestuderen van literatuur en oude kaarten, tijdens het vervolgonderzoek legde ik me juist toe op archief- en veldwerk.

De doelstellingen zijn:

- 1) *Meer inzicht verkrijgen in de historie van Harten, verder terug in de zestiende, vijftiende eeuw of vroeger.*
- 2) *Aspecten in het landschap vinden die verwijzen naar de geschiedenis van Harten.*
- 3) *Een verklaring vinden voor de ontwikkeling van de buurschap door de eeuwen heen.*

Hoofdstuk 2 is het verslag van het zoekwerk in de archieven. De informatie uit de archieven van de zestiende eeuw en vroeger is zeer fragmentarisch, en leidt niet zonder meer tot een helder beeld van de buurschap. Daarom begint hoofdstuk 2 met een beschrijving aan de hand van een oude, maar gedetailleerde en betrouwbare kaart van Harten in het jaar 1712. Vanaf dit tijdstip zal met informatie uit archieven de geschiedenis van Harten steeds verder terug worden gereconstrueerd. Elke nieuwe paragraaf van dit hoofdstuk handelt over een oudere periode.

Hoofdstuk 3 gaat in op de resultaten uit het veldwerk. Ik onderzoek de verschijnselen in landschap en bodem die kunnen verwijzen naar het oude Harten. Dit hoofdstuk gaat vanaf de ijstijden, nu juist in chronologische volgorde, op de ontstaanswijze van bodem en landschap in.

Hoofdstuk 4 bevat de conclusies van het onderzoek. De geschiedenis van de buurschap en het landschap wordt daar samenvattend kort doorlopen als antwoord op doelstelling 1. Ook wordt hier getracht om doelstelling 3 te verwezenlijken door een antwoord te geven op de vraag waarom Harten is verdwenen, en waarom zij zich niet heeft ontwikkeld tot een dorp zoals b.v. Renkum. Doelstelling 2 komt aan bod door op een kaart aan te geven welke oude karakteristieke en elementen (die op b.v. de kaart van 1712 staan aangegeven) nog in het landschap te vinden zijn. De conclusies worden afgesloten met aanbevelingen voor verder onderzoek, want het zal blijken dat dit gebied, ook na het lezen van dit verslag, nog vele vragen blijft oproepen.

Hoewel ik getracht heb de tekst, ook voor niet-specialisten, zo leesbaar mogelijk te houden, kan het zijn dat de lezer niet steeds de benodigde voorkennis heeft, en dus hier en daar onduidelijkheden aantreft. Met name de geschiedenis van de tiende-eeuwse graaf Wichman, waar regelmatig naar wordt verwezen, is te uitgebreid om als toelichting in dit verslag te worden opgenomen. Voor deze zeer interessante episode uit de Renkumse geschiedenis verwijs ik naar het artikel 'Enkele hoofdzaken uit de geschiedenis van het oude kerspel Renkum', van J. Tersteeg (1973).

1.4 Organisatie van het onderzoek

Begeleiding

De begeleiding van het onderzoek was in handen van J.A.J. Vervloet, hoofd van de afdeling historische geografie van het Staringcentrum Wageningen en buitengewoon hoogleraar historische geografie bij de vakgroep Agrarische Geschiedenis van de landbouwuniversiteit Wageningen, en van G.H. Maassen, archivaris van de gemeente Renkum. Hiernaast begeleidde J. Tersteeg, universitair docent Middelnederlandse letterkunde aan het Instituut Nederlands van de Rijksuniversiteit Groningen, het archiefonderzoek en de interpretatie van middeleeuwse gegevens.

Ondersteuning

Mede dankzij de steunbetuigingen van de Stichting voor Heemkunde in de gemeente Renkum, de Renkumse gemeentelijke Monumentenwerkgroep, de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en de Historische Vereniging 'Oud Wageningen' werd een financiering door de gemeenten Renkum en Wageningen mogelijk. Belangrijke gegevens over de plaatselijke historie kwamen tot me via C. Burgsteyn. Dankzij H.J. Leloux had ik de beschikking over een uitgebreide bibliografie van de gemeente Renkum.

Archiefonderzoek

In het Rijksarchief in Gelderland was het G. Richter die me wees op belangrijke documenten, en die de helpende hand toestak bij de omzetting van moeilijke teksten. Ook C.D. Gast, gemeentearchivaris van Wageningen bood me hulp bij het vinden en het interpreteren van oude teksten.

Veldwerk

De archeologische veldverkenning, het scherven rapen, werd mogelijk dankzij vele vrijwilligers van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland. T. van Wijk hielp bij de organisatie van het scherven rapen. T. Boltze, L. Strijbosch en R. Borman, conservator van het Gemeentemuseum Arnhem, zorgden voor de determinatie van het schervenmateriaal. J. Huisman kon me informatie verschaffen over vroegere archeologische vondsten.

Bij het bodemkundige en geomorfologische deel van het onderzoek werd ik vergezeld door mijn ex-studiegenoot, de bodemkundige W. Zonnenberg. Dankzij W. van Dorenmolen werd het mogelijk enkele geo-electrische metingen te verrichten. S. Kroonenberg en W. v.d. Westeringh van de vakgroep Bodemkunde en Geologie van de Landbouwniversiteit, gaven me enkele suggesties over het ontstaan van diatomeeënaarde. K.K. Koelbloed hielp me bij het microscopisch bestuderen van monsters diatomeeënaarde. De veldwerkzaamheden geschieden op het terrein van Staatsbosbeheer en op het landgoed Quadenoord, met vriendelijke toestemming van de eigenaren.

Uitwerking

Op de afdeling historische geografie van het Staringcentrum had ik de mogelijkheid de vele gegevens uit te werken tot dit verslag. De discussies en gesprekken met de afdelingsgenoten hebben bijgedragen aan de wetenschappelijke kwaliteit van dit werk. S. Lamers verzorgde de lay-out van het conceptverslag. K. Neefjes beoordeelde het concept op leesbaarheid. Adviesburo Nieuwland stelde faciliteiten beschikbaar voor de uiteindelijke lay-out van het verslag en de bijlagen.

Financiering

Het onderzoek werd uitgevoerd in opdracht en in dienst van de gemeente Renkum. Subsidiënten en sponsors waren Gemeente Wageningen, Café - Restaurant Campman, Parenco b.v., Oostveen Renkum b.v., Transportbedrijf B. van Woudenberg b.v., en twee instanties die onbekend wensen te blijven.

2 HARTEN IN DE ARCHIVALIA; VAN 1712 TERUG NAAR DE MIDDEL- EEUWEN

Wie uit oude schriftelijke bronnen meer over Harten wil weten, is aangewezen op zeer uiteenlopende archieven. Bijvoorbeeld van huizen of families met bezittingen in Harten, van het hertogdom Gelre of het bisdom Utrecht. Voor dit onderzoek zijn veel van dergelijke archieven nagezocht. In slechts enkele wordt de buurschap genoemd. De gegevens die het archiefonderzoek heeft opgeleverd, zijn dan ook nogal fragmentarisch. In dit hoofdstuk zal blijken dat naarmate de archivalia ouder zijn, de informatie steeds minder volledig en moeilijker interpreteerbaar wordt.

De basis van het onderzoek is een kaart uit 1712. Deze is, ondanks de ouderdom, nog zeer goed interpreteerbaar, en geeft daarom een goed beeld van Harten zoals het er bijna driehonderd jaar geleden uitzag. Toen de kaart werd gemaakt was de periode waar we bijzonder in zijn geïnteresseerd, de zestiende eeuw en vroeger, al voorbij. De goede kwaliteit maakt de kaart echter bijzonder geschikt om als uitgangspunt voor verder onderzoek te dienen. Nog oudere kaarten hebben bij lange niet de details en betrouwbaarheid van dit exemplaar. Om uitspraken te kunnen doen over de geografische situatie van Harten in vroeger tijden, zal nieuwe informatie uit oudere archieven telkens met de kaart worden vergeleken. Vanaf 1712 zal de geschiedenis van Harten dus steeds verder terug worden gereconstrueerd. Elke nieuwe paragraaf van dit hoofdstuk levert informatie over een oudere periode.

Hoofdstuk 2 is zeer uitvoerig, omdat ik behalve de resultaten ook informatie over de bronnen wil vertellen. Misschien maakt dat verder onderzoek door anderen gemakkelijker.

2.1 Harten in de achttiende eeuw

In het begin van de achttiende eeuw was geheel Harten en een deel van Renkom in handen van de broers Willem Joseph en Frederik Hendrik van Ghendt. Zij waren de nakomelingen van Hendrik van Essen, die de gehele buurschap, als onderdeel van het bezit van het vroegere Mariaklooster, in de zeventiende eeuw had gekocht (zie § 2.2).

Frederik Hendrik Baron van Ghendt, liet in 1712 een kaart van de familiebezittingen maken door I. van den Heuvel.

De *'Caerte der Buerschap Harte als mede een gedeelte in Renkom'*²⁾ geeft de goederen van de familie nauwkeurig weer (te zien in bijlage 2). De ligging van de verschillende percelen is voor vroeg achttiende-eeuwse begrippen gedetailleerd aangegeven. Daarnaast zijn op het gekleurde origineel veel bijzonderheden zichtbaar over de bebouwing, landvormen en begroeiing. Zo zijn bijvoorbeeld enkele grafheuvels aangegeven (onzichtbaar op de kopie), en is het belang van de gebouwen af te lezen aan de kleuren van muren en daken.

Voor de meeste gebieden in Nederland stammen de oudste nauwkeurige kaarten, die van het kadaster, uit ongeveer 1830. In Harten echter geeft de kaart van Van den Heuvel ons de mogelijkheid de geografische situatie van ruim een eeuw eerder te onderzoeken. Deze kaart is daarom bijzonder geschikt als uitgangspunt voor onderzoek naar het oude Harten.

Een uitvoerige beschouwing van de kaart levert veel interessante gegevens op. Slechts op een aantal aspecten, die voor dit onderzoek van belang zijn, ga ik verder in.

²⁾ Bibl. R.U. Leiden, Coll Bodel Nijenhuis, inv. no. P10-210

De structuur van de toenmalige Veluwe landbouw, de bestaansbasis van plaatsen als Renkum en Harten, is op de kaart goed te herkennen. Dicht bij de huizen liggen tuinen en akkers, genaamd de eng of enk. Er zijn schaapskotten te zien waar mest van de schapen werd verzameld om de akkers te kunnen bemesten. Via schaapsdriften werden de schapen naar de heide geleid. Voor een dorp als Renkum was een zeer uitgestrekte heide nodig. Behalve dat de schapen er moesten grazen, leverde deze plaggen waarin de mest en de urine van de schapen in de potstallen werd opgevangen. Te intensief gebruik van de heide zou tot uitputting en mogelijk tot zandverstuivingen leiden.

Het specifieke karakter van de buurschap in 1712 komt naar voren wanneer we haar vergelijken met het toenmalige dorp Renkum.

In Renkum is de bewoning geconcentreerd in kernen. De huizen staan bij elkaar bij de kerk en langs de weg Wageningen-Arnhem. De akkers maken deel uit van een aaneengesloten bouwlandcomplex, de Renkumse Enk. Op de kaart zien we alleen de bouwlanden die in bezit zijn van de broers Van Ghendt, maar de Renkumse enk strekt zich veel verder naar het oosten uit, zo blijkt uit b.v. de tiendkaart (bijlage 6), die behandeld wordt in § 2.5. Een groot deel van dit bouwland is eigendom van de boeren zelf, en het is verdeeld in kleine percelen. Aan de vorm van de Kloosterkamp is te zien dat deze vroeger uit twee grote blokken heeft bestaan, die later zijn gesplitst. Door en langs de enk lopen gemeenschappelijke schaapsdriften naar de Renkumse Heide. Deze heide is eigendom van de overheid. De 'Rekenkamer' regelt het gebruik van deze gronden. Vandaar aanduidingen op de kaart als *Rekenkamers Heide* of *Rekenkamers Grond*. De heide wordt echter vanouds gezamenlijk door de Renkummers gebruikt.

In Harten is de situatie geheel anders. De bewoners zijn allen pachters van de familie van Ghendt. De boerderijen staan verspreid over het gehele dal. De enk is niet aaneengesloten, maar elke boerderij heeft zijn eigen blok bouwland, door een wal afgescheiden van de omringende heide. In Harten zijn vijf grote 'erven', die hier ten behoeve van het overzicht een code krijgen: *Cornelis Hendricx By den Gaander of Quaeyen Oort* (A), *Harte of Breunis Erve* (B), *Jan Dibbets Erve* (C), *Het Langen Broeck Gijsbert Hendricx* (D) en *Zuyder Enck Gerrit Roelofs* (E). Dichter bij Renkum ligt verder nog het erf 'Den Keijen Bergh', bestaande uit bouwland, en in gebruik bij Gijsbert Gerritse.³⁾

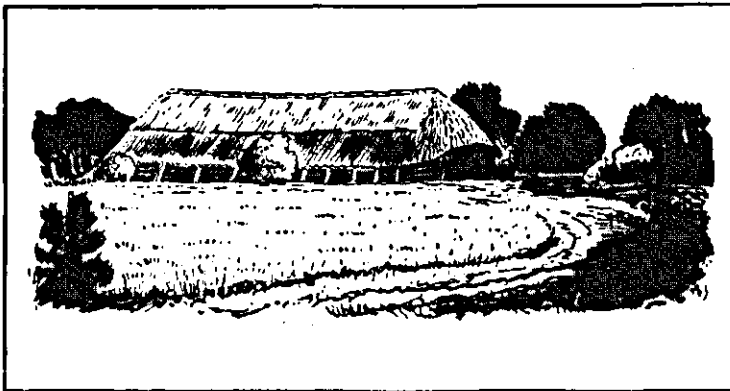

fig. 3 Op de kaart van 1712 staan rond Harten enkele schaapsschuren aangegeven (onzichtbaar op de kopie). Zo kunnen ze er uit hebben gezien. (Roorda van Ey-singa, z.j.)

Elke boerderij is omringd door ongeveer 40 ha. (50 morgen) aaneengesloten land. De blokken zijn zo ingedeeld dat elk erf de beschikking heeft over hoge, droge gronden en lage, natte gronden op de bodem van het dal. De boerderijen zelf zijn gebouwd op de overgang tussen nat en droog. Op de drogere gronden heeft elke boerderij zo'n 10 hectare bouwland, in grote percelen. Naast gewoon akkerland bestaat het intensief bewerkte, zwaar bemeste 'toebackland' of het vaak braak liggende driesland. De boerderijen hebben

ook de beschikking over eigen heide en akkermaalshout (hakhout). De laaggelegen, natte delen van het dal zijn venig. Hier hebben de boerderijen hun wei- en hooiland.

³⁾ Het huidige huis de Keyenberg heeft haar naam aan dit erf ontleend, maar ligt op het vroegere 'Langen Broeck'.

Op de kaart is te zien dat de Hartense boeren ook verder van hun boerderij land in gebruik hebben. Elke pachter in Harten heeft de beschikking over enkele percelen weiland in 'het Broek' van Renkum. Het Renkumse Broek ligt aan het uiteinde van het dal dicht bij de Rijn. Deze weilanden bestaan uit rivierklei, en zullen voor Hartense begrippen zeer vruchtbaar zijn geweest. Zo'n vruchtbaar perceel is ook de Rietkamp, gelegen in de uiterwaarden aan de weg (Onderlangs) naar Wageningen (rechts onder op de kaart) De Rietkamp wordt geweid door 'doormalkander de bouwmannen van de Gaanderoort, Breunis Jansse, Jan Dibbets en Gerrit Roelofs' (tekst onzichtbaar op de kopie).

Naast deze kenmerkende verschillen tussen Renkum en Harten bevat de kaart andere vermeldenswaardige gegevens.

De wegen die het dal nu doorkruisen, de Hartense- en de Bennekomseweg, bestonden al in 1712. De loop van de Bennekomseweg is veranderd. Op de kaart buigt de weg af naar het noorden en heet daar 'de Eder weg'. In 1712 wordt het dal nog door een derde weg doorkruist. Deze weg loopt over het erf 'Harte of Breunis Erve' en sluit aan op de Ederweg. Het huidige voetpad dat hier door het dal loopt, is een overblijfsel van deze weg. Verder zijn op de kaart enkele schaapskooien te zien.

Over het erf 'Het Langen Broeck' loopt de 'gemeend schape doordrift te velde', de huidige Keyenbergseweg is hier uit voortgekomen.

Het systeem van molens en beken, waar we nu in het landschap de restanten van zien, is in 1712 al aanwezig. De lopen van de beken zijn nadien vrijwel meer gewijzigd.

foto 2 In 1712 werd het dal doorkruist door een weg met een ongeveer gelijke ligging als het wandelpad.

Het Renkumse deel van de kaart is nu nauwelijks meer in het landschap te herkennen. De

Renkumse enk is volgebouwd met huizen. Gebouwen als kasteel Grunsfoort en de kerk zijn verdwenen, en in de uiterwaarden staan de Parenco fabrieken.

Het Hartense deel van de kaart vertoont juist veel overeenkomsten met de huidige situatie. De hierboven beschreven structuur is nog goed in het landschap te herkennen (zie ook hoofdstuk 4).

De broers Van Ghendt droegen in 1703 hun bezittingen op aan de Staten van Gelre en Zutphen, en werden hier gelijktijdig weer mee beleend. Zo werden de landgoederen Keyenberg en Quade-

noord in de leenregisters ingeschreven. Bij een splitsing in 1791 werden de erven uitgebreid omschreven. Ze zijn dan op de kaart te herkennen, maar niet identiek aan die van 1712. Uit de omschrijvingen blijkt dat maar een deel van het erf *Het Langen Broeck* (in de leenregisters met de naam *Ten Broek* aangeduid)⁴⁾, aan de Staten is opgedragen. Het andere deel is een leen van de Doorwerth zo blijkt uit de archieven van Kasteel Doorwerth⁵⁾.

Uit de omschrijvingen blijkt verder dat de grenzen tussen de erven *Buytenallee* worden genoemd. De afgrenzing van de Hartense goederen met het Mofbos heet *Buytenste allee*. Langs deze alleëen lopen wallen waar men het *regt van bepoting* (plantn van bomen) op had.

Conclusies

In de achttiende eeuw was Harten grootgrondbezit. De pachtende boeren stonden meer op zichzelf dan die in Renkum. Elke boerderij had de beschikking over een groot blok bouwland en eigen heide, akkermaalshout, wei- en hooiland.

Het grootste deel van Harten werd in 1703 een Gelders leen. Alleen een deel van 'Het Langen Broeck' ook wel 'Ten Broek' genoemd, werd hiervan uitgezonderd. Dit was een leen van Doorwerth.

2.2 Harten in de zeventiende eeuw

Het begin van de zeventiende eeuw was voor Harten een roerige periode. Na de reformatie werden alle geestelijke goederen beheerd en verpacht door rentmeesters van de Staten van Veluwe. De opbrengst ging naar de nieuwe gereformeerde predikanten, scholen e.d. De buurschap Harten, bijna twee eeuwen lang van het Mariaklooster in Renkum, kwam ook onder beheer van de Staten. De rentmeesters geven in hun rekeningen verslag van hun beheer. Sommige van deze rekeningen zijn bewaard gebleven en vormen nu een waardevolle bron van informatie.

Later in deze eeuw werden de kloostergoederen verkocht aan particulieren. Harten ging rond 1640 over naar Hendrik van Essen, richter van Veluwezoom. Door het huwelijk van zijn dochter Swane Pensee met Wilhelm Jozeph, Baron van Ghendt, kwam het bezit in handen van de familie van Ghendt⁶⁾.

Uit de zeventiende eeuw is een aantal kaarten bekend waarop Harten staat aangegeven. In de bijlagen zijn twee van deze kaarten opgenomen: de kaart van het Renkumse Veld van Jan van Call. uit 1656 (bijlage 3), en de kaart van het Reemsterveld van Nicolaas Geelkercken uit 1632 (bijlage 4)⁷⁾.

⁴⁾ Dit blijkt uit de omschrijvingen van andere goederen die eraan grenzen. Zo wordt bij de omschrijving van *Everwijnsgoed* (het vroegere *Jan Dibbets Erve*) gesproken van *de heg van scheidinge tusschen deese bouwinge en de plaats genaamt ten Broek of Breunis Reynders*, waarmee het akkermaalshout wordt bedoeld dat ook op de kaart van 1712 is te herkennen. De splitsing in 1791 verloopt niet conform de erfgronden in 1712. Daarom is de omschrijving van de erven niet duidelijk genoeg om een exacte lokalisering te maken van het deel van Ten Broek dat niet tot het Gelderse leen behoort.

⁵⁾ RAG, Huisarchief Doorwerth, inv. no. 67, lijst van goederen leenroerig aan de Doorwerth, 1731.

⁶⁾ Swane Pensee breidde de bezittingen uit, o.a. door in 1687 het kloostererf in Renkum, de plek waar het klooster had gestaan, aan te kopen. De koopakte bevindt zich in het Familiearchief van Gent, 1381 - 1859, RAG, 1687. Dit archief bevat interessante gegevens over de familie en haar bezittingen, maar is helaas niet geïnventariseerd. Vandaar dat ik voornamelijk gebruik heb gemaakt van het beter toegankelijke archief van de Staten van Veluwe.

⁷⁾ ARA, V.T.H.R. 4108 en VTHR 4106.

Een zeventiende-eeuwse kaart die veel wordt geraadpleegd is die van Nic. en Arn. Geelkercken, uit 1656 (RAG, Archief Gelderse Rekenkamer, inv. no. 256). In de literatuur- en kaartstudie behandelde ik deze

(Wordt vervolgd...)

De kaarten geven niet, zoals die van 1712, de ligging van de afzonderlijke percelen aan. Ook de plaats van de beken, boerderijen, etc. is niet nauwkeurig. Toch is de situatie van 1712 op de kaart van Van Call. te herkennen. Harten was toen al in handen van een grootgrondbezitter, zo blijkt uit de opschriften: *Richter Essen*. Vier van de boerderijen (A, B, C, en D) zijn ook op deze kaart al aanwezig⁹⁾. Bij boerderij A (Quadenoord) is een torentje getekend. Mogelijk is dit een duiventil (meded. J.A.J. Vervloet, 1990). Het houden van duiven was in die tijd een heerlijk recht. Hieruit valt af te leiden dat boerderij A mogelijk tevens dienst deed als huis van de richter.

De kaart van Van Call. is de enige die een aanwijzing geeft over de preciese ligging van de kapel. Anders dan werd aangenomen, is de 'plaats van de Capel' volgens de kaart net boven een steilrand ten oosten van boerderij C. Kaartvergelijking laat zien dat dit het achttiende eeuwse erf 'Het Langen Broeck' is oftewel de omgeving van de tuin van het huidige huis Keyenberg (zie ook §3.6). De kapel is uitgebeeld als een plattegrondje (zie fig. 6). Dit wijst erop dat van het kapelletje toen alleen de fundamenten nog over waren. Na de hervorming moet de kapel overbodig geworden zijn.

Het is niet duidelijk of de ligging van de kapel op de kaart volledig betrouwbaar is. Van Call. had ten slotte de opdracht het Renkumse Veld te karteren, en niet de Hartense gebouwen en erven. Om deze reden is het noodzakelijk ook geschreven archivalia uit de zestiende eeuw te raadplegen.

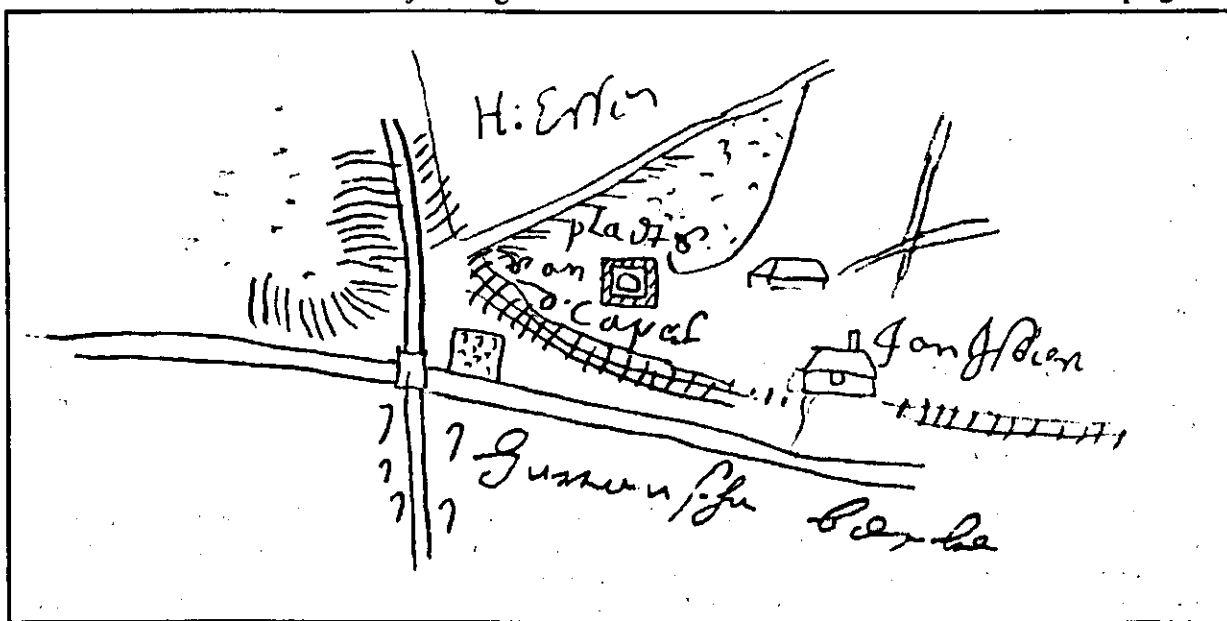

fig. 4 Nagetekend detail van de kaart van Van Call met het gebied rond de huidige Bennekomsseweg.

De kaart van Geelkercken laat iets zien over een zeventiende-eeuwse nijverheid: de verwerking van vlas. Stroomopwaarts van Quadenoord verbreedt de beek zich tot plassen, waarbij *vlasruyt* staat geschreven. Het beekwater werd dus opgestuwd ten behoeve van het roten van vlas.

⁹⁾(...vervolg)

kaart uitvoerig. Doel van de gebroeders Geelkercken was een kartering van het bos de Moft, aan de westkant van het beekdal. Aan de oostkant gaven ze ten onrechte een bebouwingkern rondom de Bennekomsseweg, ten oosten van de beek, aan. De tekening van de bebouwingkern was waarschijnlijk een vignet voor 'nederzetting', en gaf niet de werkelijkheid van gespreide bebouwing weer. Deze kaart wordt in dit verslag verder niet behandeld.

⁹⁾ Boerderij E ligt waarschijnlijk te westelijk om nog op de kaart te kunnen staan.

Interessante en toegankelijke stukken met informatie over de erven in Harten dateren uit de tijd dat de rentmeesters van de Staten van Veluwe de kloostergoederen beheerden.

De belissingen die door de Staten over de kloostergoederen werden genomen staan weergegeven in de *'Resolutiën betreffende de geestelijke goederen Harderwijk en Renkum (1619-1673)'*⁹⁾.

Over het jaar 1627/1628 bestaat er een rekening van rentmeester Gijsbert van Brienen: *'den ontfanck van Harten ende Redinchem der negen jaerighen pachtonge met die samntlicke huysluyden'*¹⁰⁾. In deze rentmeestersrekening staan de goederen en hun pachters uit 1628 vrij uitgebreid beschreven. Hier volgt een verkorte weergave:

-
1. *Geurt Pietersse, Quaenoort, 8 molder geseys*¹¹⁾, wislach voor syne schapen, het gebruik van die Elsgaet tot op die beek, 1,5 morgen hoylants in den Rietkamp, 0,5 marge hoylants int Broeck, pacht: F 60,- per jaar, en schuldig te doen als men op die kribben arbeijd vier vrachten per jaar.
 2. *Thonis Hendricksz, 9 molder geseys, wislach voor syne schapen, het gebruik van die Elsgaet tot op die beek, liggende beneffen sijn huijs, 1 morgen hoylants in den Rietkamp, 0,5 marge hoylants int Broeck, pacht: F 60,- per jaar, vier vrachten.*
 3. *Philips Joachimsson, 9 molder geseys, wislach voor syne schapen, het gebruik van die Elsgaet tot op die beek, 1 morgen hoylants in den Rietkamp, pacht: F 50,- per jaar, vier vrachten.*
 4. *Die Weduwe van Geys Meuwesz, Suerenck, 8 molder geseys, wislach voor haere schapen, het gebruik van die Elsgaet, vijf vierendeel morgen hoylants in den Rietkamp, 0,5 marge hoylants int Broeck, pacht: de derde garff*¹²⁾ voor het bouwland en een onbekend geldbedrag voor het hooiland (ze was dat jaar niet in staat de geldpacht op te brengen).
 5. *Gerrit Jans aent Bosch en Thonis Helmertsen, twee huizen, verschillende stukken bouwland: de Hongercamp 8 molder geseys, die Lange Voor 8 molder geseys, Diepenoort 3 molder geseys, 1 morgen hooiland liggende aen twee kemckens in t' Broeck, 1 morgen wijlandts inde Rietkamp afgetuynt, 5 schare wijens genaamd Kleyne Schwanenpoll, een weijnigh wijde omtrent 't bosch liggend, pacht: F 200,- per jaar, ieder vier vrachten.*
 6. *Gelis Jansse, het goet en erve Ten Broeck, gelegen bij der Capelle tot Harten, 14 molder geseys, eijnige Driesvelden tot vuytslach voor syne schapen, het gebruik van die Elsgaet achter het huys, over die beeck gelegen, 2 kemcens aen ons L. Vrouwe dijckin /so men't noemt/ gelegen, groot twee morgen, pacht: F 120,- per jaar, vier vrachten.*
 7. *Albert Corneliss met Gerrit Cornelissen den Raynacker, een erf genaamd de Kayenbergh met twee huysen, 18 molder geseys, een stuyck slecht lants van 5 molder geseys, gelegen bij de schapskoyen, het gebruik van de Elsgaete als weyde bij hun huisonge over die beecke, 2 morgen in de Rietkamp, drie kemcens in t' Broeck hoy als weylant groot 2 morgen, 1 stuyckien weesende een drenckpoel gelegen bij ons L. Vrouwe dijckien, een kleyn stuckien gelege tuyschen Groensfoort ende het Broeck, genaamd het Moddergatt, pacht: F 140,- per jaar, vier vrachten.*

De kaart van 1712 kunnen we gebruiken om de bovenstaande erven te lokaliseren. De eerste vijf boerderijen zijn degenen die aan de westkant van het dal liggen. Ze worden behandeld in volgorde van noord naar zuid.

Nummer 1. komt dus overeen met *den Gaander of Quaeyenoord (A)*, 2. met *Harte of Breunis Erve (B)*, 3. met *Jan Dibbets Erve (C)*, en 4. met de *Zuijder Enk (E)*. Nummer 5. moet een boerderij zijn op voormalige kloostergoederen die buiten het studiegebied vallen; waarschijnlijk

⁹⁾ (RAG, archief Staten Veluwe, inv. no. 340)

¹⁰⁾ (RAG, archief Staten Veluwe, inv. no. 515)

¹¹⁾ *molder geseys* is een oppervlaktemaat, uitgedrukt in de hoeveelheid zaaigoed die voor het perceel nodig is.

¹²⁾ Ze moest elke derde garf van de opbrengst, dus een derde deel, als pacht afstaan.

een aantal verspreide percelen ten zuiden van de *Zuyder Enck*.

De nummers 6. en 7. liggen aan de oostkant van de beek. De omschrijving van nummer 6., de boerderij bij de Hartense kapel, komt overeen met *Het Langen Broeck* (D) en nummer 7. komt overeen met het erf van *Den Keijenbergh*.

De oppervlakte in *molders* staat steeds in een verhouding van 0,7 tot 0,76 tot de oppervlakte in morgen in 1712. Tenzij alle erven in gelijke mate hebben uitgebreid, betekent dit dat een *molder geseys* overeenkomt met ongeveer 1,3 morgen¹³⁾.

Het gebied met weide en veen in de laagste delen van het dal in 1712 wordt in 1628 '*die Elsgaet*' genoemd. De heide rondom en ten westen van de boerderijen 1. t/m 4. heet in 1628 '*den wtslach*'. De betekenis van deze woorden is niet precies bekend. Uit de naam *Elsgaet* blijkt dat in dit moerassige deel van Harten elzen groeiden. *Wtslach*, uitslag, duidt waarschijnlijk op nieuw uitgelegd of begrensd land, in dit geval heide.

foto 3 Op boerderij Everwijnsgoed (3., C) is het jaartal 1805 te lezen. Uit de kaart van Van Call blijkt dat hier al in 1656 een boerderij stond. Uit de rentmeestersrekening blijkt dat in 1627 ene Philips Joachimsson pachter was.

Uit de genoemde rentmeestersrekening en het resolutiënboek blijken nog een paar wetenswaardige bijzonderheden.

-Er wordt gesproken van *negen jaerighen pachtonge met die samtlicke huysluyden* van Renkum en Harten. Dit duidt op een collectieve overeenkomst met alle betrokken Renkumse en Hartense boeren. Deze overeenkomst moet in 1622 zijn gesloten. Alle verpachtingen bevonden zich namelijk in het zesde jaar.

-Een deel van de opbrengst van de voormalige kloostergoederen ging inderdaad naar de nieuwe geestelijken. De Renkumse predikant Heshusius kreeg in 1628 de pacht van de '*Suerenck*'. De derde garve aan rogge wordt door de Staten voor de predikant verkocht voor F 46,10.

-De Elsgaet heeft in 1622 nog geen duidelijke grensafscheidingen tussen de erven, zoals die in 1712 wel bestaan. Dit blijkt b.v. uit de voorwaarde bij de verpachting van boerderij 2.: de pachter van het Elzengaet zal niet vorder mogen off genieten als 't gene dar is tot sijnen brant en verder niet. Hier blijkt ook uit dat het elzenhout werd gebruikt als brandhout.

-Er zijn ook verpachtingen van molens (niet nader onderzocht).

¹³⁾ Enkele percelen nieuw ontgonnen land, die op de kaart van 1712 als zodanig staan aangegeven, zijn niet in deze berekening opgenomen. *Molder geseys* is waarschijnlijk een zeer lokale maat, die in de handboeken niet kon worden teruggevonden.

De Staten van Veluwe beheerden behalve de voormalige kloostergoederen ook de vicarieën. Een vicarie kon rusten op een kerk of kapel en gaf de geestelijke aldaar recht op inkomsten uit b.v. stukken land, waardoor hij in zijn levensonderhoud kon voorzien.

Burgemeester Dibbets van Arnhem, een van de rentmeesters van de Staten van Veluwe, stelde in 1632 een *Register van de Vicarijen en de Quartieren van Nijmegen, Zutphen ende Arnhem* samen¹⁴⁾. Over Harten staat er: *Willebrod Vicarie gefundeerd in de Capelle*¹⁵⁾ tot Harten tot gifte de heeren van Dorenweert, is den 17 september 1631 geconfereerd aen Joh. Heshusium, zone des predicanten tot Redinchem. De heren van Doorwerth hadden tot dan toe het collatierecht over de kapel (Van Resandt, 1943)¹⁶⁾.

Conclusies

In de zeventiende eeuw kwam Harten als gevolg van de reformatie vrij uit de kloostergoederen. Tijdens het beheer door de Staten van Veluwe waren in Harten de boerenerven vrijwel gelijk in oppervlakte en landgebruik aan die in 1712¹⁷⁾. Mogelijk veranderden in de tussenliggende 84 jaar een paar details. Stukken land werden bijvoorbeeld ontgonnen, en mogelijk was ook de tabak een nieuw verschijnsel. De weilanden in 'die Elsgaet' werden beter van elkaar afgegrensd. Voor afzonderlijke personen kan echter wel veel veranderd zijn. Er was immers sprake van pachtcontracten die iedere negen jaar opnieuw werden vastgesteld. In die situatie was het mogelijk dat elke negen jaar nieuwe families in Harten kwamen wonen.

Een ander gevolg van de reformatie was het verdwijnen van de kapel. De rentmeestersrekening laat zien dat deze gelegen was in het goed Ten broeck, in de buurt van het huidige huis de Keyenberg, zoals ook de kaart van Van Call aangeeft. Nauwkeurige kaartvergelijking wijst op een plek in of achter de tuin, ten noorden van de Keyenberg, boven de steilrand. De heren van Doorwerth waren de collators van de kapel en zorgden, middels een vicarie, voor inkomsten van de geestelijken.

Naast de landbouw bestonden in de zeventiende eeuw ook activiteiten die verband hielden met het beekwater: de verwerking van vlas en het molenbedrijf.

2.3 Harten in de zestiende eeuw

De schriftelijke bronnen uit de zestiende eeuw zijn nogal schaars. Gedurende deze periode was Harten onderdeel van het goederencomplex van het Renkumse Mariaklooster. Overdrachten vonden niet plaats, dus er zijn geen omschrijvingen in overdrachtsbewijzen. Aan het einde van de zestiende eeuw had de omgeving te lijden onder de gevolgen van de hervorming. Het nabij gelegen Wolfheze werd verwoest en voor een aantal eeuwen verlaten. Ook het klooster werd ten gronde gericht en de nonnen weken uit naar Wageningen. (Tersteeg, 1990). Waarschijnlijk is toen een groot deel van de administratie verloren gegaan of naar het nog rooms-katholieke zuiden van de Nederlanden verdwenen. De vraag is of de opbouw van de buurschap door de reformatie

¹⁴⁾ RAG, Archief Hof van Gelre en Zutphen, inv. no. 6970 - 6971.

¹⁵⁾ Oorspronkelijk stond hier *kerck*. Dit is doorgehaald en vervangen door *Capelle*.

¹⁶⁾ Waarschijnlijk moesten ze nu tegen hun wil (ze waren rooms-katholiek gebleven) de opbrengst van de vicarie aan de domineeszoon overdragen.

¹⁷⁾ Demoed (1953, blz 191) ging ervan uit dat Harten tot bloei kwam na de aankoop van de kloostergoederen door Hendrik van Essen. Zo zou Van Essen de boerderijen die op de zeventiende-eeuwse kaarten staan aangegeven, hebben gebouwd, en een deel van het Mofbos hebben ontgonnen. De rentmeestersrekening uit 1628 en de kaart van 1712 laten zien dat de opbouw van de erven en van de buurschap in deze tijd nauwelijks is veranderd.

ingrijpend is veranderd. Of is de zeventiende- en achttiende-eeuwse situatie nog terug te voeren naar de zestiende eeuw?

Uit de zestiende eeuw is één gedetailleerde kaart bekend van de omgeving van de buurschap. Het is de kaart van het bos de Mofst tussen Renkum en Ede van Thomas Witteroos uit 1570 (zie bijlage 5), gemaakt in opdracht van de Gelderse Rekenkamer.

Ook in 1570 lag er al bouwland aan de westkant van de beek. Dit gebied heet op de kaart *Den Hartenschen Enck*. Net als op de kaarten uit de zeventiende eeuw is niet duidelijk welk deel van dit gebied ook werkelijk bouwland was. Het Hartense deel van de kaart is niet verder onderscheiden en naast bouwland zullen grote delen hakhout en heide zijn geweest. Ten westen van *Den Hartenschen Enck* ligt bos. Een belangrijk verschil met de zeventiende en achttiende eeuw is de grens tussen Harten en het bos. Dit is niet de kaarsrechte lijn van de kaart van 1712¹⁸⁾, die in de leenakteboeken de *Buytenste Allee* werd genoemd. Deze grens is blijkbaar pas na 1570 gevormd. Deze oude grens is nu nog in het veld in de vorm van een laag walletje te herkennen (zie hoofdstuk 4).

Belangrijk op deze kaart is verder de kapel, dicht in de buurt van het huidige Quadenoord. Hierdoor heeft men lange tijd gedacht dat de kapel in het noorden van Harten heeft gelegen¹⁹⁾. De aanwijzingen op de nauwkeurigere kaart van Van Call. en in de rentmeestersrekeningen uit de zeventiende eeuw laten echter zien dat dit niet het geval was²⁰⁾.

De Hartense molen is al op deze kaart aangegeven. Deze molen was onderdeel van het kloosterbezit. De boeren uit Renkum en Harten maalden er hun koren. De naam *Zuijder Enck* uit 1712 herkennen we hier in de bosnaam '*Die hegge after Wilmken Suerencks Schot*'. Verder is in het noorden weer sprake van een *Vlasraet*.

Om tot uitspraken te komen over de ligging van de Hartense erven en de opbouw van de buurschap, geeft de kaart van Witteroos onvoldoende informatie. Omdat ook de andere archivalia weinig uitkomst bieden, probeer ik na te gaan of de zeventiende-eeuwse situatie, beschreven in § 3.2, al tijdens het beheer van het klooster bestond.

Het resolutiënboek van de Staten van Veluwe uit de zeventiende eeuw geeft enkele indicaties over deze vroegere periode. In een aantal gevallen wordt bij de beschrijving van de net afgesloten pachtcontracten verwezen naar vroegere verpachtingen. Dit is het geval bij het goed nummer 2., '*tho Harten, een erff ende goet aldaer 't welck hij tot noch*

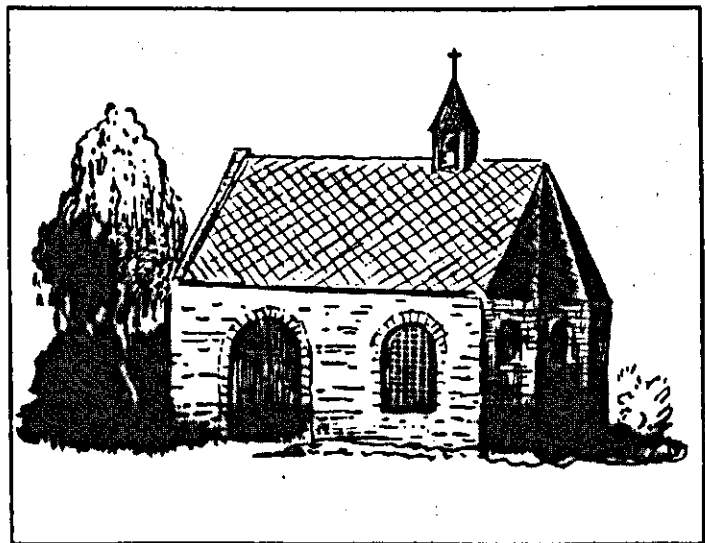

fig. 5. De afbeelding van de kapel op de kaart van Witteroos inspireerde Roorda van Eysinga (z.l.) tot deze weergave.

¹⁸⁾ Deze lijn is ook te zien op de kaart van Nic. en Arn. Geelkercken, 1656, die niet in de bijlagen is opgenomen.

¹⁹⁾ Oosting (1936) dacht dat de kapel op het heuveltje in het noorden van het beekdal, iets ten westen van de beek lag. In § 4.4 worden mogelijke andere vroegere bestemmingen van deze heuvel behandeld.

²⁰⁾ Witteroos had opdracht het ten westen van Harten gelegen bos de Mofst te karteren. En dus had hij waarschijnlijk niet de intentie de oostkant van de beek nauwkeurig op kaart weer te geven.

tho inpacht gehad heeft. Bij nummer 3. wordt, wanneer de diensten (*vrachten*) aan de orde komen, geschreven: *'Gelijck bij vorige pachten'*. Bij enkele goederen wordt gesproken over het *'gewoentlicke rantsoen'* voor het eerste jaar.

Deze aanwijzingen doen vermoeden dat de Staten de boerenerven op ongeveer dezelfde manier verpachtten als het klooster. Ook het feit dat de verpachtingen collectief zijn aangegaan, wijst hierop. De Hartense en Renkumse boeren moeten de overgang naar een nieuwe verpachter met enige onrust tegemoet hebben gezien. Misschien was dit de reden om zich samen sterk te maken, en gezamenlijk een nieuw contract aan te gaan. Onder deze omstandigheden lijkt het mij niet waarschijnlijk dat de omvang van de erven en het aantal pachters zullen zijn veranderd. Tijdens deze gezamenlijke besprekingen moet een belangrijke verandering zijn doorgevoerd: de westgrens van de buurschap. In de zestiende eeuw bestond nog een kronkelende grens, maar in de zeventiende eeuw werd dit een rechte lijn. Land, bestaande uit heide en schraal bos, bestemd voor het grazen van schapen, ging van de Gelderse Staten over naar de Hartenaren. In de rentmeestersrekening wordt dit *wtslach* genoemd. Op de kaart van Nic. en Arn. van Geelkercken heet het *Bijslagh*.

Het Mofbos was, net als de Renkumse Heide, van de Gelderse Staten. De Gelderse Rekenkamer beheerde het. Vanaf de zestiende eeuw nam de druk op deze bossen toe, waardoor de kwaliteit afnam.

Bosmeester Frerick van Rennes beklagde zich in 1561 over het te intensieve gebruik (van Hasselt, 1809, blz 71). Een derde van het bos was toen verdwenen. Op deze plekken dreven de bewoners van Wageningen, Bennekom, Maanen²¹⁾ en Harten hun vee in het bos. De *uuyt-spruytnde boemckens worden terstont by den beesten wederom verdorven ende verniyelt*. De bosmeester wil de gebruikers laten betalen of beboeten (*aldaer sy geen uuytdrift en hebben*) voor het gebruik van het bos.

Over de Hartense goederen mag dan weinig informatie bestaan; zestiende-eeuwse bronnen werpen wel licht op de uitoefening van de jurisdictie over de buurschap.

Harten was inzet van grensgeschil tussen het richterampt Veluwezoom en het schependom Wageningen in de zestiende eeuw. Het richterampt Veluwezoom was een rechtsgebied waarover de hertog van Gelre recht mocht spreken. Dit recht delegeerde hij naar een richter van Veluwezoom. Op de Landdag van 14 juni 1539 beslisten de Staten van Gelre en Hertog Willem van Cleve dat de buurschappen Laekmond en Harten bij het schependom gevoegd zouden worden. De reden ervoor was dat men Wageningen wilde ondersteunen. De stad lag namelijk *aan den aenstoot*, de grens (Slichtenhorst, 1653) met het sticht Utrecht dat in die tijd op vijandige voet met Gelre verkeerde. De nieuwe grens van Wageningen wordt vanaf dat moment *het beekien te Harten*. Na deze uitspraak ontstond onduidelijkheid over het recht om belastingen te heffen op de kloostergoederen in het grensgebied van het schependom Wageningen en het richterampt Veluwezoom²²⁾.

In een brief aan de stadhouder beklagt de richter van Veluwezoom, Johan Mom, zich over de afscheiding van Harten en dringt hij op hereniging aan. Hij schrijft dan dat Harten al honderdvijf-

²¹⁾ Buurschap tussen Ede en Hoekelum.

²²⁾ Uit brieven aan en van het kwartier van Arnhem 1581, RAG, Archief Hof van Gelre en Zutphen, inv. no. 995 (fiches van Veen, no. 4769 en 4774) blijkt dat Wageningen paarden van het klooster in beslag heeft genomen, omdat het klooster geen schattingen wilde betalen.

tig jaar onder zijn richteramtb ressorteert²³⁾. Is deze informatie juist, dan zal Harten dus in het begin van de vijftiende eeuw bij het richteramtb Veluwezoom zijn gekomen.

Op 7 maart 1594 waren de spanningen blijkbaar zo hoog opgelopen dat het tot een proces aan het hof van Gelre en Zutphen kwam²⁴⁾. Johan van Arnhem, richter van Arnhem en Veluwezoom eist het recht op van jurisdictie, schattingen etc, en verklaart hierbij door Wageningen te zijn verhinderd.

Het hof veroordeelt de Magistraat van Wageningen dan *die turbatie den clegeren te reparieren, die affgesaelte peerden und die gestallte borgen cost und schadeloos te ontslaen* (Wageningen moet Veluwezoom schadeloosstellen en gevorderde goederen, waaronder paarden, teruggeven). Veluwezoom wordt vervolgens gehandhaafd in de volgende rechten: *Schattungen und andere wtsettingen te doen, und infor drong te doen, und billeten te geven* (verschillende termen voor belastingheffing). Wel moet de richter dan erkennen dat Wageningen in de *possessie* is van: *klockenslag* (mensen oproepen om werk voor de stad te verrichten), *waken* (mensen oproepen bij bedreiging van de stad), *pandungen* (civielrechtelijke inbeslaglegging), *badungen* (oproeping om voor het gerecht te verschijnen) *und derglicke acten van jurisdiction*.

Conclusies

Het beeld van het achttiende- en zeventiende-eeuwse Harten kunnen we deels terugprojekteren op de tijd dat Harten bij het klooster hoorde. Er waren evenveel boerenerven; de pachtvoorwaarden kwamen deels overeen met de latere contracten met de Staten. Net als in de zeventiende eeuw bestond er vlasnijverheid.

In de zestiende eeuw kwamen de Hartenaren in de knel met het grazen van hun vee, omdat de bosmeesters van de Mofst het bos wilden beschermen. Niet duidelijk is of de Hartense boeren hun schapen ook op de Renkumse Heide mochten laten grazen.

Het deel van Harten ten westen van de toenmalige beek kwam in de zestiende eeuw onder de jurisdictie van Wageningen. De belastingopbrengsten bleven echter voor het richteramtb Veluwezoom²⁵⁾.

2.4 Harten in de vijftiende en veertiende eeuw

Het Cartularium van het Onze Lieve Vrouweklooster

In 1405 werd door hertog Reinald IV van Gelre het Renkumse Mariaklooster of Onze Lieve Vrouweklooster gesticht. Het klooster werd gebouwd rondom de Onze Lieve Vrouwekapel, gelegen bij de uiterwaarden, aan de westkant van het dorp, waar veel *miracule ende teykene* waren geschied, waarschijnlijk als gevolg van het Mariabeeld dat er *miraculeuselick gekomen was in het jaar 1380*. Gedurende de vijftiende eeuw breidde het klooster zich door schenkingen, aankopen en pachtningen uit. Ook de erven in Harten kwamen aan het klooster.

De omschrijvingen van deze overdrachten zijn tot in de zeventiende eeuw bewaard gebleven. In die tijd kwamen de kloostergoederen, zoals blijkt uit § 2.2, onder beheer van de Staten van Veluwe. De Staten wilden de goederen verpachten en probeerden van de nonnen zoveel mogelijk bewijsstukken te krijgen over het eigendom of de pacht van de kloostergoederen. Op deze manier kregen ze veel van de vijftiende-eeuwse overdrachtsakten in handen. Burgemeester Dibbets van Arnhem, een van de rentmeesters van de Staten, schreef de akten over in zeventiende-eeuws

²³⁾ Deze brief wordt genoemd door Demoed (1953, blz 28). Helaas zegt hij niet wanneer hij is geschreven. Nu is het bijna onmogelijk (het archief bestaat uit duizenden brieven) de brief terug te vinden, zodat meer bijzonderheden nu (nog) niet bekend zijn.

²⁴⁾ RAG, Archief Hof Gelre en Zutphen, inv. no. 4880

²⁵⁾ Na de Franse tijd, bij een gemeentelijke reorganisatie in 1817, komt Harten weer bij Renkum.

Nederlands. Deze kopieën zijn bewaard gebleven als het Cartularium van het Mariaklooster²⁶⁾. In 1990 en 1991 werd het cartularium getranscribeerd door W. Scheepsma en J. Tersteeg in twintigste-eeuws schrift.²⁷⁾ Deze transcriptie maakte het voor mij mogelijk het cartularium binnen korte tijd uitvoerig te bestuderen.

Te Renkum en Harten komt een groot aantal overdrachten voor. In sterk verkorte en schematische vorm vermeld ik de overdrachten die genoemd zijn onder het kopje 'Toe Harten'. Verder noem ik een aantal ter zake doende Renkumse overdrachten. De gehanteerde nummering is gelijk aan die in de conceptbewerking van W. Scheepsma en J. Tersteeg.

Overdrachten te Renkum:

no. 3 1405

Lucie van Kerpen, abdia van het klooster Elten, geeft in erfpacht: *all sullick lant als wy ende onse abdije liggende hebben toe Redinchem, dat geheyt is die Nederhoff, mijd alre ernisse die daer toe behoert, beheltlick der abdijen voors. ende onses gaershuijses oerre heerlijkheyt als die gifte vander kirspel kercken toe Redinchem, ende ein hoffstede gelegen tendes Onser Vrouwen Dijcke, die gehejten is de Nederhoff, mijd allen tijnse, luiden ende pacht ende heerlijkheijt, die daar in hoerende die Schone hullen mijt alle oren toebehoeren* voor 14 oude schilden per jaar te betalen op Sunte Peters dach of binnen veertighen daegen daer nae te Elten.

no. 4 1430

Abt Johan van de Abdinckhof te Paderborn, geeft in erfpacht: *'unss munsters Overhoeff mijt sijnen toebehoer, gelegen in Veluwe inden kerspel van Redinchem, bij der kircken van Redinchem vurscr. gelegen, unde oeck onse thienden, thins, pacht, lude, de Schoenhulle myt allen oren toebehoeren vnde giften der v.s. kirspelkircken van Redinchem, voer welcken Ouerhoeff, soe voers. is' voor vijertijen alde Franckrijkse schilde.*

Verder enen Ouerlantschen rijnschen gul. voor smalen thjenden die ons jairlix vanden convent van Redinchem gheboird. Alles te betalen binnen Veluwe aan de amptman van Elten.

Verder nam het klooster de volgende tijnsgoederen aan:

Inden eersten van Goesswijns van Heteren erue, gelegen bij Loefsdijck, dat Albert de Raedmecker toe Wageningen laest hadde, xxxiiij penningen. Item van Henricx Nachtegallen guide toe Redinchem, dat Johan van Stralen daerna hadde, iij schellingen vnd vier penningen. Item van Henricx voers. anderen guide, geheyt Broeckwijck, viij schillingen. Item van Berndes von Duuen guide ten Brocke, dat Albert van Doorweert laest hadde, thijen schillingen, Item vander moelen ter Brocke thijen schillingen. Item vann twee hoffsteden daer selues twe schillingen vnd acht penningen. Item van Coertenberges guiden, de behoeren toe Onder Lijeuen Vrouwen Capellen, xxij penningen. Item von ludekens dair buten guden ses schillingen. Item van Jans Witte Cranenberchs soen hoeffstede enen oert von enen alden Franckrijckschen schilde. Int laesten van enen stucke landes, gelegen bij der voers. capellen toe Rynewert, dat voortijts was Jans vnd henrix Witte, oeck enen oert van enen alden Franckrijckschen schilde.

no. 5 1540

Arnoldus van Veencloe, kellener toe Putten gevolmachtigde van klooster van paderborn, verpacht: *ene hoffstede, gelegen bij dis kerspels kercke binnen Renchem, affstreckende nae Wageningen, zoe groot ende cleyn als sij daer gelegen is, mit allen zijnen toebehoer, nyet wigescheijden jairlix ende alle jaire erfelick ende ewelick duijrende vuer twe auerlentsche kuirfurster rijns golden g. (onder voorwaarde dat het klooster op de hoffstede een huis laat timmeren waar de kelner tijns en pacht kan innen)*

no. 8 1462

Johan, heer tot Hemert, ritter, verkoopt: *acht hont lands, gelegen in Redinchemer Broeck, oestwart en westwart gelegen aen erffenisse des convents vurs. end anderhalff mulder roggen en van erfppacht, dat convent jairlix anden Dorenwert schuldig was van alle alsulcke erve ende lant die vanden Dorenwert liggende hadden inden Surenenck²⁸⁾, nae inhalt eens erfppacht brijeffs convent v.s. dairaff besegelt spreckende heeft, ende negen groet thijns jairlix uten guide, dat van Evert van Hector te wesen plach, ende enen Brabants thijns jairlix vijuit Heijntken Effensoons hoiffstadt, als voor eijn ende t'souentich rijns gulden*

²⁶⁾ RAG, Archief Staten Veluwe, 353.

²⁷⁾ Het resultaat van hun werk verschijnt in 1992 in Bijdragen en mededelingen van Gelre.

²⁸⁾ De Surenenck is waarschijnlijk gelijk aan de Zuijder Enck uit 1712 in Harten.

Overdrachten te Harten

no. 13 1414

Voor Steven Doijs Johans soen, tijnsmeester ²⁹van joncker Dirx, here van Wissche en de tinsgenoten, zijn gekomen Remken Coops soen ende Mechtelt, sijn echte wijff en droegen hem op: een stuck lanis, gelegen inder buirschap van Harten, ende is geheyt Henken Essensoons hoffstede, mitter ener zyden aen erven des cloesters Onser Lijueur Vrouwen tot Redichem, mitter ander zyde aen erue der vrouwen vanden Doerenweert. Steven Doijs Johans soen geeft het weer in tijns uit aan Egbert van Wieren tot behoef van het klooster.

no. 14 1437

Geret van Culenborch, zoon tot Culenborch, ende Gijsbert van Nijvelde, echte beddegenoet ioncker Gerets van Culenborch voirs. verkopen: een guet in Velu, gelegen tot Hijrten bij Redichem, geheijten Reutenenge, mit alle syn toebehoeringen, huys ende hoff, hoege ende lege, boss ende broeck dair van nyet wtgescheyden, voor een summe geldes van tweehonderd ende eenen dartich gouden Arnheimsche gulden, geheyt Arnoldus gul.

no. 15 1461

Gelijcs van harten ende Gerit van Harten, sijn bruder, ende Grijete, sijn echte wijff, mit Gerit voirs., hoeren echten man ende gekaren mombor³⁰ komen naar het gericht in arnhem en verkopen aan Aelbert van Mouwijck tot behoeff des cloesters: Hoir alinge erue ende guet, soe dat mijt egge, mit eynde, mit hoegen, mit legen, mit bosch, mit broeck, mit heijde, mit weijde, mit torve, mit twijge, mit hujs, mit holt ende mitten waterganck daer toe hoerende gelegen is toe Harten, bepaelt mit allen synen toebehoeren, soe hem dat angecommen is van hoeren olderen, doe datt Lambert Wegge den deel jairen in pacht gebruijckt heft

no. 16 1472

Gerijt van Hirten verkoopt: all alsulcke erue ende goet als ick liggende hadde inden kerspel van Redinchem ende inder buirschap van Hirten, vijtgesceiden een huys ende hoffstadt dat gelegen is toe Hirten, tusschen erfenisse der kirken ende Thijmann de Hirt (gezegeld door Dirck van Hirten, sijn neef)

no. 17 1488

De kerckmeijsteren 'skerspels van Ede verkopen: een erue ind guet dat gelegen is inder buirschappen van harten dair oest-wairt ende zuijwart mit erue des cloesters ende westwart die Mofft, ind voort all alsulcke erue, recht ende toeseppen alss sij hebben inden buirschappen van Harten voirs.

Andere bronnen

Voordat ze naar het klooster overgingen maakten de Hartense goederen deel uit van andere huizen, kloosters of families.

Alvorens conclusies te trekken uit deze overdrachten aan het klooster bekijken we in deze paragraaf ook archivalia van andere kloosters of huizen, waarvan de Hartense goederen misschien deel uit maakten voordat ze aan het klooster werden overgedragen.

In de omgeving van Renkum ligt het in zo'n geval voor de hand de goederenlijsten van het klooster de Abdinghof te Paderborn en van het St. Vitusklooster te Elten te raadplegen. Deze kloosters komen voort uit de nalatenschap van graaf Wichman, die in de tiende eeuw Renkum tot een van zijn vele bezittingen rekende. De kloosters hebben een belangrijke rol gespeeld in de geschiedenis van Renkum³¹. In Renkum hadden ze allebei een vronhoeve, de Overhof en de

²⁹ Tijns is een jaarlijkse vergoeding in geld voor het gebruik van land. In sommige gevallen is het in de plaats gekomen voor vroegere horige diensten en betaling in natura. Ook nieuw ontgonnen land in de veertiende eeuw werd vaak tijnsgoed. Op tijnsgoederen rustte een speciale vorm van rechtspraak, waarbij de tijnsheer (de heer die tijns ontvangt) optrad als een rechter, bijgestaan door de tijnsgenoten (de landgebruikers die tijns betalen).

³⁰ Grijete is als vrouw niet gerechtigd juridische handelingen te voltrekken, daarom komt Gerit mee, om het namens haar te doen als gekaren mombor (gekozen voogd)

³¹ De tweedeling van Renkum in een Eltens en een Paderborns deel is een zeer interessant aspect van de geschiedenis van Renkum. Het voert te ver hier uitgebreid op in te gaan. Ik verwijs daarom naar Tersteeg (1973).

Nederhof. Vroonhoeven zijn het centrum van middeleeuwse hoven. De heer van de hoeve woonde er, en horigen uit de omgeving kwamen er diensten verrichten, produkten afleveren, of tijsen betalen. De Overhof en de Nederhof hadden over de wijde omgeving verspreide goederen; er was sprake van een zgn. 'streubesitz'. Het Mariaklooster kreeg spoedig na haar stichting het grootste deel van deze goederen in erfpacht, zo blijkt uit de bovenstaande overdrachten uit het Cartularium.

Uit de goederenlijsten probeer ik na te gaan of de kloosters veel land in Harten hadden. Dit zou een aanwijzing zijn dat de buurschap deel uitmaakte van Wichmans bezittingen, en dus dat de geschiedenis van Harten teruggaat tot in de tiende eeuw.

Sloet (1889) beschrijft een lijst uit de archieven van de Abdinghof, uit het midden van de vijftiende eeuw, maar die betrekking heeft op de veertiende eeuw³²⁾. Kist (1853) geeft een tijsboek³³⁾ van het klooster te Elten van ca. 1400. Beide lijsten geven een opsomming van de pachten, tienden en tijsen uit deze tijd. (Horige goederen kwamen toen in Renkum blijkbaar al niet meer voor.)

In geen van de lijsten komen goederen voor waarbij naar Harten wordt verwezen. De enige aanwijzing voor een goed in Harten is *Tem Brocke*, dat in andere bronnen als Hartens erf werd aangeduid (zie § 2.7). Het wordt genoemd in de lijst van tijsgoederen van de Abdinghof die te Renkum moeten worden voldaan: *Item dominus Bernhardus de Dorenwerd de bonis tem Broke X sol bon*. Dit goed wordt ook weer genoemd onder het kopje: *Bona de quibus in Redichem datur decima: Bona tem Brocke pro maiori parte*. (Goed waarvan in Renkum tienden worden geheven: . Het goed Tem Brocke voor het grootste deel. .)

Harten komt enkele malen voor in het archief van het Huis Doorwerth. Doorwerth was een heerlijkheid, gelegen rondom het gelijknamige kasteel. Ook buiten deze heerlijkheid hadden de heren en vrouwen van Doorwerth goederen. Een belangrijk archiefstuk is een *lijst van goederen en renten, gelegen in Veluwe en Veluwenzoom en behorende onder den Doorwerth, toekomende aan jonker Reynalt van Homoet, heer ten Doerenweert, ca 1447*³⁴⁾.

In deze lijst worden twee goederen genoemd onder de kop: *Tijns toe Harten*.

It(em) Roloff Ghertss(en) uyt sijne huuse ende hoffstede jairlix II smaill hounne en(de) III groete.

It(em) Arnt Boyster uyt sijne huijse ende hoffstede II smail hounre en(de) III gr(oete).

Ook in het *leenboek van Vrouwe Steven van Wijsch, vrouwe van den Doorwerth, 1413 - 1518*³⁵⁾ komen we een aanwijzing over Harten tegen.

In de buurt van Harten bevinden zich de volgende twee lenen:

-*Closter tot Renckum Noch dat die Jofferen van Redinchem durch haren hulder Johan Doys hebben ontfangen dat guet ten Broeck, gelegen in den kerspel van Redinchem (in andere inkt: Hulder Johan Doys, anno 1420).*

-*Jacob van Loet heeft ontvangen ten teijnden to Cortenberg inden kerspel van Redinchem tot een Zutphens Lene.*

Deze lenen zijn in de latere leenboeken van Doorwerth te volgen tot in de achttiende eeuw (zie § 3.1)³⁶⁾.

³²⁾ Het klooster wordt in de lijst van Sloet nog niet genoemd, dus de lijst moet ouder zijn dan het jaar 1405. Een lijst afkomstig uit het RAG, Archief Kelnerij Putten, inv. no. 37c, uit omstreeks 1357, komt bijna woordelijk met die van Sloet overeen.

³³⁾ Dit boek bevat behalve een registratie van de tijsen ook opsommingen van andere rechten. (voor uitleg over tijs zie noot 28).

³⁴⁾ RAG, Huisarchief Doorwerth, inv. no. 11

³⁵⁾ RAA, Huisarchief Doorwerth, inv. no. 60

³⁶⁾ RAG, Huisarchief Doorwerth, inv. no. 65, leenregister Doorwerth; inv. no. 66, leenboek 1672 - 1738; inv. no. 67, lijst van goederen leenroerig aan de Doorwerth, 1731.

Conclusies

De bovenstaande informatie maakt het mogelijk de Hartense goederen in de vijftiende en veertiende eeuw op te delen naar de oorspronkelijke bezitters:

Doorwerth:

- Hemken Essensoons hoffstede*, genoemd in 1414 en 1462.
- Erve van de Vrouwe van den Doerenweert*. Dit grensde in 1414 aan *Hemken Essensoons hoffstede*. (Mogelijk komt dit goed overeen met een van de anderen)
- Dat guet ten Broeck*, in leen gegeven aan het klooster in 1420.
- Twee hofsteden van Roloff Ghertsen en Arnt Boyster, genoemd in de goederenlijst van de Doorwerth van 1447. De tijnsen van deze twee hofsteden zijn gelijk; een aanwijzing dat het om een gesplitst goed gaat.
- Land in de *Surenenck*, verkocht aan het klooster in 1462, voor die tijd in erfpacht bij het klooster.
- Het *guide dat van Evert van Hector te wesen plach*, verkocht aan het klooster in 1462, voordien in tijns bij het klooster. (Het is niet duidelijk of het tot Renkum of Harten behoorde)

Geret van Culenborch en Gijsbert van Nijenvelde:

- Het goed *Reutenenge*, in 1437 aan het klooster verkocht.

Gelijs van Harten en Grijet en Gerit van Harten:

- verkochten hun erve en goed in 1461 aan het klooster (Lambert Wegge had dit goed in pacht)

Gerijt van Hirten:

- verkoopt in 1472 zijn erve en en goed aan het klooster.

De kerkmeesters van het kerspel Ede:

- verkopen in 1488 hun erve en goed aan het klooster.

Voordat Harten in de vijftiende eeuw overging naar het klooster waren er dus minstens negen tot elf boerderijen. Er waren dus meer en waarschijnlijk kleinere erven dan in 1712³⁷⁾. Dit blijkt ook uit overdracht no. 8 van het Cartularium. De Doorwerth doet niet de gehele Surenenck, maar een deel ervan (al het land dat ze daar had) aan het klooster over. Anders dus dan in de zeventiende en zestiende eeuw is de kaart van 1712 niet meer kenmerkend voor de opbouw van de buurschap.

Wel bestaat een aanwijzing dat al in de vijftiende eeuw de aard van de Hartense boerenerven al verschilde van die in Renkum. Bij twee van de Hartense goederen staat in het cartularium bij de omschrijving van het goed specifiek vermeld: *boss ende broeck dair van nyet wtgescheyden* (14e brief); en *mit bosch, mit broeck, mit heijde, mit weijde, mit torve, mit twijge, mit huijs, mit holt ende mitten waterganck daer toe hoerende* (15e brief). Deze omschrijvingen laten zien dat al in de vijftiende eeuw sommige Hartense boerderijen veel vormen van landgebruik in zich verenigden. De omschrijving van de Renkumse goederen blijft beperkt tot *erve mit al sijnen toebehoere of alsulcke erve ende guet*.

Helaas zijn er onvoldoende gegevens om alle goederen op de kaart van 1712 te lokaliseren. Een paar namen die ook in de achttiende eeuw nog voorkomen, zijn: Surenenck (Zuijder Enck), het Redinchemer Broeck (het Broek). Op het goed Ten Broeck wordt in § 2.7 nader ingegaan.

Onder de Hartenaren waren enkele kleinere landbezitters die de naam van de buurschap hadden overgenomen: Gelijs van Harten, Grijet en Gerit van Harten, en Gerijt van Hirten.

³⁷⁾ Omdat de preciese omgrenzing van het toenmalige Harten niet duidelijk is, kunnen enkele van de bedoelde boerderijen in Renkum, dicht bij de beek, of in de buurt van het latere Kortenberg hebben gelegen. In het Harten dat ik als studiegebied heb gekozen, kan het aantal dus weer kleiner zijn.

Het is merkwaardig dat de belangrijke kloosters Elten en Abdinghof, waarvan het 'streubesitz' zich over Renkum en de verre omtrek uitspreidde, niet in Harten waren vertegenwoordigd. (met uitzondering van het goed Tem Brocke)

In het grootste deel van Harten had men in de veertiende eeuw te maken met andere heren, zo blijkt uit de bronnen: die van Doorwerth. Zij hadden niet alle, maar wel het grootste deel van de Hartense goederen in handen.

2.5 Harten vóór de vijftiende eeuw; de tienden

'Het recht van tiend was het zakelijk recht om een evenredig deel te heffen, meestal een tiende, van die gewassen, gegroeid op grond, bij een ander in gebruik, of van de jongen van dieren, op dien grond geworpen' (Blécourt, 1967).

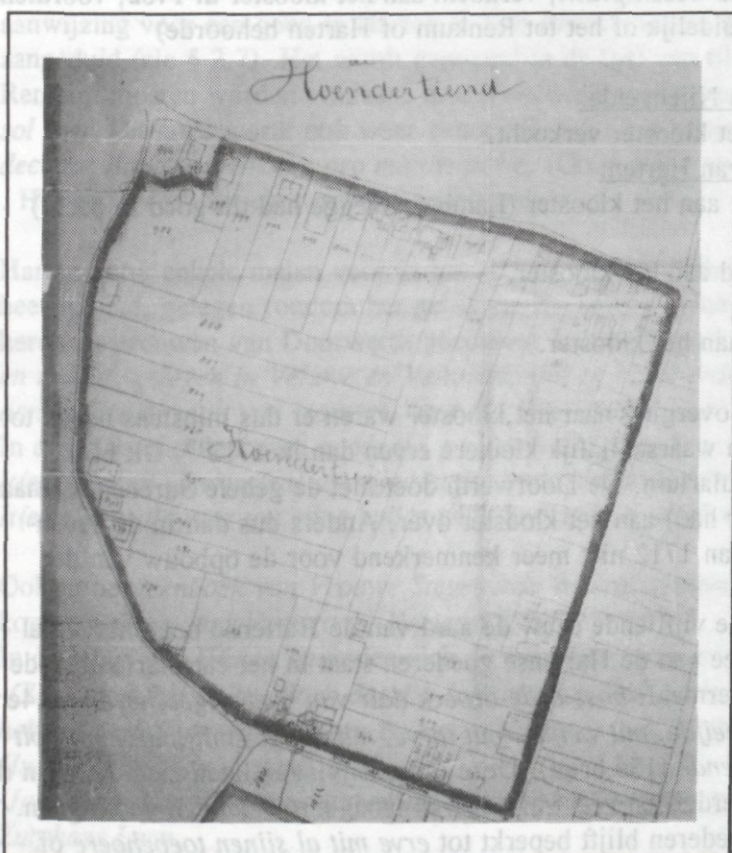

foto 4: Kaart uit het archief van de tiendcommissie: De ligging van de Hoendertiend op de Renkumse enk

Tienden zijn van kerkelijke oorsprong. Ze ontstonden vanaf de vroege middeleeuwen. Werd ergens een kerk gesticht, dan werd van de landerijen in de omgeving, een tiende van de opbrengst afgestaan voor het onderhoud van het kerkgebouw en de geestelijken. Naast deze kerkelijke tienden bestonden ook 'novale tienden' die werden geheven op nieuw ontgonnen land. De graaf of hertog van Gelre had het recht op deze woeste gronden en mocht dus novale tienden heffen. Het recht op tienden kon worden verhandeld. Zo gingen zowel novale als gewone tienden vaak over in particuliere handen. Hun oorsprong is dan niet altijd meer te achterhalen.

Veel tienden bleven tot in deze eeuw voortbestaan want pas in 1909 werd het tiendrecht opgeheven. Eigenaren van tienden werden toen door de staat afgekocht. Hiertoe moesten zij de admini-

stratie van hun tienden aan speciale tiendcommissies opgeven. In deze tijd werden veel tienden voor het eerst op kaarten, zgn. tiendkaarten, aangegeven. Deze worden bewaard in het archief van de Tiendcommissie³⁸⁾ en vormen nu een handig middel om tienden op te sporen.

Archiefstukken ouder dan 1400 zijn voor Harten schaars. Dit is een reden om de soms zeer oude tienden te bestuderen. Soms is het mogelijk om wanneer in archiefstukken iets over tienden wordt gezegd, conclusies te trekken over een veel vroegere periode.

Bijlage 6 toont de tiendkaart van Renkum. De grote tiendblokken zijn allemaal van dezelfde aard: de tiend wordt geheven van rogge, erwten, haver, boekweit, gerst, tarwe en bonen. Eigenaars zijn het Kerkenfonds der hervormde gemeente te Renkum (vroeger de pastorie van Renkum) en de Kroondomeinen (in de plaats getreden van het klooster Paderborn (Tersteeg, 1973).

Van deze tienden is de origine bekend. Ze behoorden oorspronkelijk tot het bezit van graaf Wichman (Tersteeg, 1973). Later kregen het klooster van Paderborn en de pastorie van Renkum ieder de helft van de tienden in handen³⁹⁾.

Ook in Harten waren tienden. Ik heb drie soorten Hartense tienden kunnen onderscheiden. Meer kennis over de oorsprong van deze tienden geeft een beter inzicht in de oorsprong van Harten en misschien antwoord op de volgende vragen. Was al in een vroeg stadium sprake van een kerk, met een bijbehorend conglomeraat goederen, waarvan tienden geheven werden? Zijn de Hartense tienden net als de Renkumse terug te voeren op het bezit van graaf Wichman uit de tiende eeuw? Of is Harten misschien juist een latere ontginning waarvan novale tienden stammen? In de archieven is een aantal bijzonderheden over de tienden aangetroffen. Hier zijn conclusies uit te trekken, maar de bovenstaande vragen zal ik niet geheel kunnen beantwoorden.

'De Hartense tienden op de Renkumse enk'

Naast de genoemde grote tiendblokken komen op de tiendkaart van Renkum ook enkele kleine blokjes voor: de Hartense tiend. Merkwaardigerwijs liggen deze tiendblokjes niet in de buurschap Harten, maar op de Renkumse enk. Zowel qua eigendom als qua vrucht wijkt deze tiend af van de andere blokken op de enk. De tiendvrucht blijft beperkt tot haver en rogge. De eigenaars zijn leden van de familie Wurfbain, die de tiend laten heffen ten kantore van notaris I. Karseboom in Oosterbeek.

De verklaring voor het afwijkende karakter van de Hartense tiend blijkt uit de vergelijking van de tiendkaart met de kaart van I. van Heuvel uit 1712. De Hartense tiend werd geheven op percelen die in 1712 nog uit woeste grond bestonden of net waren ontgonnen, en is dus een novale tiend. Hij is voor de vroege historie van Harten niet van belang.

De hierna te behandelen tienden zijn niet op de tiendkaarten vermeld. Blijkbaar waren ze in het begin van deze eeuw al afgekocht. Dit maakt dat een zoektocht door archieven nodig was om meer bijzonderheden over deze tienden te vinden.

De 'Hartense en Heelsumse tienden van Ter Lede'

Aanwijzingen over tienden te Harten vinden we in de leenakteboeken van het sticht Utrecht en het hertogdom Gelre⁴⁰⁾. In de Gelderse leenakteboeken, waarin de administratie van de hertogelijke lenen werd bijgehouden, zien we de eerste vermelding van deze tiend in de volgende akte:

³⁸⁾ RAG, Archief Tiendcommissie, inv. no. 93a - 93d

³⁹⁾ Op de tiendkaart is bijna de gehele Renkumse enk met tiendblokken bedekt. Dit hoeft niet te betekenen dat de gehele enk al in de tijd van Wichman ontgonnen of in gebruik als bouwland moet zijn geweest. Het recht op de tiend stamt echter wel uit deze tijd.

⁴⁰⁾ Gedrukte leenakteboeken zijn in te zien bij rijksarchieven, universiteitsbibliotheken en de Bibliotheek Arnhem.

*De tienden tot Hirten ende de tienden tot Heelzem in Velu, mit allen horen toebehoren*⁴¹⁾.

Dirc, Here van Lienden.

Lijsbeth, dochter heren Jans, here van lynden, vrouwe van Hoekelem, ende van Millingen, overmits dode Dircs, here van Lienden, 23 Juli 1409

In het begin van de vijftiende eeuw zijn het dus de Van Liendens die over de Hartense en de Heelsumse tiend beschikken. Zij hebben ze in leen van zowel de bisschop van Utrecht als van de hertog van Gelre. In de leenakteboeken is te zien wie achtereenvolgens de tienden in leen hebben gehad. De leenmannen en -vrouwen waren tevens degenen die het Huis ter Lede (dit lag bij Rhenen aan de zuidkant van de Rijn) van de Utrechtse bisschop, en de halve heerlijkheid Lienden van het klooster in Elten in leen hadden. Om deze tienden van de andere Hartense tienden te onderscheiden, noem ik ze daarom de 'Hartense en Heelsumse tienden van Ter Lede'.

De Utrechtse leenakteboeken zijn wat betreft de vermeldingen van de Hartense en Heelsumse tienden bijna identiek aan de Gelderse.

Uit de leenakteboeken blijkt niet wat de oorsprong is van de tienden, en hoe ze bij de bisschop, de hertog, de Van Liendens of het Huis ter Lede terecht zijn gekomen. Ik heb geprobeerd te achterhalen wie deze tienden in latere tijden in leen of pacht hadden, om zo aanwijzingen te vinden over de percelen waarvan de tienden werden geheven.

De tienden werden vanuit het Huis ter Lede steeds onderbeleend aan mensen in de buurt van Renkum. In de vijftiende eeuw b.v. aan Margaret van Rijswijk (na de dood van Willem van Rijswijk, die woonachtig was op kasteel Grunsfoort)⁴²⁾.

In de zestiende eeuw waren het de heren en vrouwen van Doorwerth die de tienden van het Huis ter Lede in leen hadden: *De Grove ende smale thienden in Harten, Heelsum ende Renckum, mitsgaders vier scharen weyen opt Heelsomsche Broeck end t'hooge land opt Heelsemer Inck*⁴³⁾.

De zeventiende eeuw was een roerige tijd voor de Hartense en Heelsumse tienden. Processen worden gevoerd over het genot van de tienden. Het is mogelijk dat ze door vererving of verkoop gesplitst werden, waardoor latere omschrijvingen maar een deel van de oorspronkelijke omvang weergeven.⁴⁴⁾

⁴¹⁾ Na 1409 werd naast de Hartense en de Heelsumse tiend ook de Rotttiend in de Merssche in Rhenen in de Utrechtse en Gelderse akten genoemd.

⁴²⁾ Dit blijkt uit het *Leenboek van Lienden en Ter Leede 1464-1583: Den tiend tot Herten Item den tynd tot Heelsem beyde in Veluwen gelegen met all hoeren toebehoeren gelijk wij die tot leen halden vand. bisscop und gesticht van Utrecht*. (RAG, Archief heren en graven van Culenborch, inv. no. 4799)

⁴³⁾ Deze omschrijving uit 1655 is afkomstig uit een akte van consent van het huis Ter Lede aan Johan Schellart van Obbendorp, heer van Doorwerth, om de tienden met 5000 gulden te bezwaren (om de tienden in onderpand te geven voor een bedrag van F 5000,-). (RAG, Archief Huis Doorwerth, inv. no. 55)

⁴⁴⁾ Een proces dat veel informatie over vooral het Heelsumse deel van de tienden op kan leveren is dat uit 1666 (RAG, Hof Civile processen 1666, inv. no. 59 - 60). Johan van Schellart had de Renkumse en Hartense tienden toen aan Gijsbert van Brienen verkocht. In het proces gaat het erom waartoe de tienden van de *Wamelsenk* behoren; tot de Heelsumse tienden (die nog in bezit zijn van Johan van Schellart) of tot de Renkumse. Van Schellart krijgt gelijk, ze blijken tot de Heelsumse tiend te behoren. Bij dit proces behoren uitvoerige stukken met wellicht interessante informatie over Heelsum en Renkum uit die tijd. Verder is er een administratie met een afrekening van de tienden. Deze is moeilijk leesbaar, maar kan van nut zijn bij de lokalisering van de tienden.

In 1811 wordt de tiend als volgt omschreven ⁴⁵⁾:

-5/8 deel van de Heelsumsche tiend in de Dorenweerd, grof en smal⁴⁶⁾, gaande uit de Westerbouwing ⁴⁷⁾de bouwing aan de weg, de lange bouwing, de bouwing aan de beek, de bouwing achter het kasteel, en de bouwing in het broek, (mitsgaders de eigen akkers en verdere landerijen daaronder niet inbegrepen.)

-De gehele Heelsumsche en Hartense tiend onder de Gemeente van Renkum, Mairie Oosterbeek, Canton Wageningen, grof en smal. met de krijtende thiend zoo als dezelve is leggende en vanouds getiend is, of met regt getiend heeft kunnen worden.

Nog meer bijzonderheden over de tiend zijn te vinden in het archief van de familie Brantsen. Hierin bevindt zich een pachtboek van de Heelsumse, Renkumse en Hartense tienden over de jaren 1787 - 1810⁴⁸⁾. De tienden zijn verdeeld in 8 percelen, die afzonderlijk worden verpacht. In het jaar 1787 werden ze als volgt omschreven:

eerste perceel: Den thiend van Berend Berends en Goossen van Barruwen, of gaande uit de Westerbouwing en de bouwing aan de weg 225,-

tweede perceel: Den thiend van Barrun Jochemsche en Willem Hendricksen of gaande uit de Lange Bouwing en de Bouwing aan de Beek 134,-

Het derde perceel: Thiend van Jochen van Elten, Henrick Henrix en Brend. Stevens of gaande uit de Bouwing agter 't Casteel en de bouwing van 't Broeck. 155,-

Het vierde perceel: zijnde den thiend van Jan van Elten in de eygen akkers. 157,-

Het vijfde perceel: De thiend en derde Gerve van vier molder gezaays in den Heelsumschen Enk (hieruit geen inkomsten)

Het zesde perceel: De Heelsumsche en Hartensche Thienden, invoegen de vooren getrokken zijn. 313,-

Het zevende perceel: zijnde den krijtenden of smallen thiend te Heelsum 8,10

Het achtste perceel: zijnde den krijtenden of smallen thiend te Harten Fl 14,10.

De tienden aangegeven in de eerste vijf percelen en het zevende perceel liggen in Doorwerth of het Renkumse deel van Heelsum. Voor ons zijn de zesde en de achtste interessant. Helaas geeft de omschrijving geen naam van de gebruiker van het land waarvan de tienden geheven worden. Mogelijk werden ze van de gehele Hartense en Heelsumse gemeenschap geheven.

Novale tienden; de oudste vermelding van Harten

Zoals in het begin van deze paragraaf genoemd, had de hertog van Gelre al vroeg het recht in handen om novale tienden te heffen van nieuw ontgonnen gronden. Uit de veertiende eeuw zijn lijsten overgebleven waarin de administratie van onder andere deze tienden werd bijgehouden.

Deze lijsten zijn de vroegst bekende bron waarin de naam Harten geschreven staat. Volgens de rentmeestersrekening van de Veluwe over de periode 1333 - 1334, worden in de *parochia Wlfhazen, Redinchem et Harten* novale tienden geheven door de hertog van Gelre ⁴⁹⁾. Ook in andere rentmeestersrekeningen uit de veertiende eeuw wordt Harten of Herten genoemd, samen met andere *parochia* of *kerspelen* (Renkum, Wolfheze, Bennekom, Ede en Otterlo) en steeds in verband met de heffing van novale tienden of schattingen.

⁴⁵⁾ Omdat Johan van Schellart de F 5000,- niet terugbetaalde, kwamen de tienden uiteindelijk in handen van de familie Brantsen. Toch bevindt deze omschrijving zich in het archief van het Huis de Doorwerth (RAG, Archief Huis Doorwerth, inv. no. 56).

⁴⁶⁾ grove of grote tiend is de tiend die van koren of andere belangrijke akkerbouwgewassen werd geheven. Smalle tiend had betrekking op andere veldvruchten en tuinbouwgewassen. Krijtende tiend werd geheven op vee.

⁴⁷⁾ Dit is niet de huidige Westerbouwing te Oosterbeek, maar een niet meer bestaand huis aan de huidige Fonteinallée in de buurt van het kasteel.

⁴⁸⁾ RAG, archief familie Brantsen, inv. no. 692.

⁴⁹⁾ Rentmeestersrekeningen Veluwe, RAG, Archief Hof, inv. no. 372.

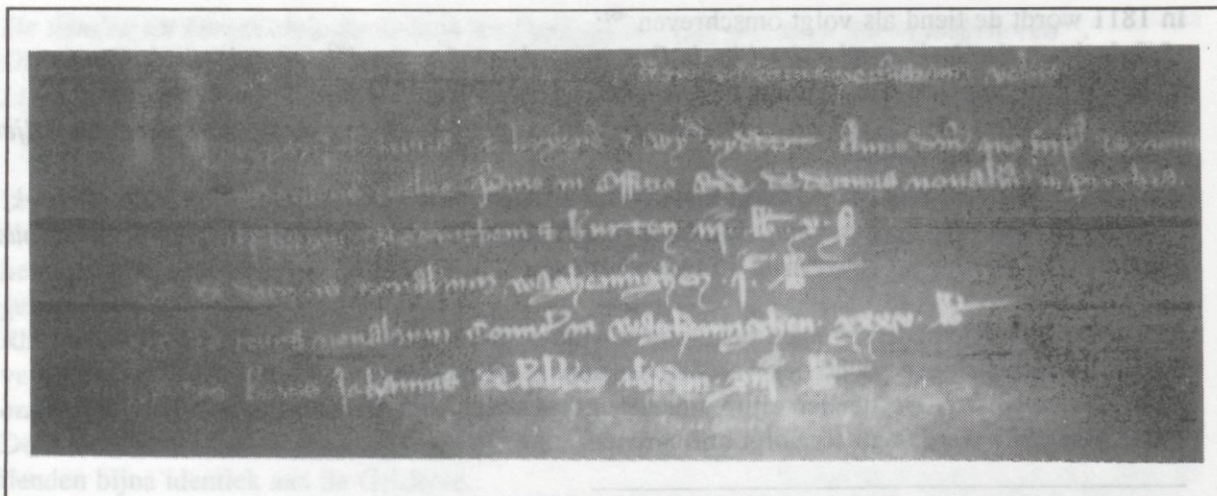

foto 5: De oudste vermelding van Harten. Harten (of Hurten) is ongeveer midden in de tekst te zien (copie van een microfiche)

Harten werd dus een parochie of kerspel genoemd. Niet zeker is of we het Harten uit die tijd ook werkelijk als een parochie moeten beschouwen. Interessant is dat men in de rentmeestersrekeningen Harten in ieder geval niet als een kleine buurt, horend bij het kerspel Renkum, aangaf, maar zijnde van gelijke orde als Renkum en Wolfheze.

Conclusies

De Hartense tiend op de Renkumse Enk is pas in de zeventiende of achttiende eeuw ontstaan, en dus voor de vroege historie van Harten niet van belang.

De oorsprong van de 'Heelsumse en Hartense tienden van Ter Lede' is niet geheel duidelijk. Er zijn aanwijzingen voor zowel novale tienden als voor een afkomst uit het bezit van graaf Wichman.

De eigenaardige tweedeling in een Gelders en een Utrechts leen wijst op het laatste (veel van zijn nalatenschap werd gesplitst). Verder waren de tienden onderdeel van de goederen van de Van Liendens, die ook de halve heerlijkheid Lienden van het klooster van Elten (afkomstig uit Wichmans bezit) in leen hadden (Anspach, 1893). En ook de *Merssche* in Rhenen, waarvan de tienden samen met die van Harten en Heelsum werden beleend, is oorspronkelijk bezit van Wichman (Iterson, 1960). Deze gegevens zijn echter geen toereikend bewijs voor de stelling dat de tienden ook werkelijk uit Wichmans bezit stammen.

Ook is het mogelijk dat de 'Heelsumse en Hartense tienden van Ter Lede', in de zestiende eeuw ook wel genoemd de tienden van *Harten, Heelsum ende Renckum*, gelijk zijn aan de novale tienden uit de veertiende eeuw die geheven werden in de parochies Harten, Wolfheze en Renkum. Heelsum lag in de parochie Wolfheze. Dus de combinatie van plaatsen waar ze werden geheven, is in beide gevallen gelijk. Het zou interessant zijn te weten of ook de tiend in de Merssche, die steeds samen met de 'Hartense en Heelsumse tienden van Ter Lede' wordt genoemd, novaal is.

Over de invloed van Wichman in een tiende-eeuws Harten, of over een eigen kerk met een bijbehorend conglomeraat goederen waarvan tienden werden geheven, bestaan dus geen duidelijke aanwijzingen.

Wel wijzen de novale tienden, genoemd in de veertiende eeuw, op ontginningsactiviteit in het begin van de veertiende eeuw of vroeger. Ook de 'Hartense en Heelsumse tienden van Ter Lede' waren waarschijnlijk dezelfde novale tienden, waarvan, om nog onduidelijke redenen, in het begin van de vijftiende eeuw zowel de Utrechtse bisschop als de Gelderse hertog leenheer waren.

2.6 Harten vóór de tiende eeuw; onzekere aanwijzingen

Herodna

Een mogelijk zeer oude vermelding van Harten komt uit het jaar 838. Een zekere graaf Rodgar schenkt dan verschillende goederen aan de St. Maartenskerk te Utrecht, om er andere voor terug te krijgen. In het document waarin deze gebeurtenis staat beschreven, wordt de plaatsnaam Herodna genoemd⁵⁰⁾. 'in Villa Herodna ecclesiam dedicatum et curtem dominicatum cum terra salarica vel quicquid ad ipsam curtem pertinet cum hominibus commanentibus.' (In de nederzetting Herodna schenkt hij de gewijde kerk, een hof van de heer, met bijbehorende horigen en land.)

Naamkundigen menen dat Herodna overeenkomt met Harten. Ook Harn, twee kilometer ten westen van Bennekom wordt als kandidaat genoemd (Blommestein e.a., 1977). Harn had geen kerk; Harten een kapel. Dit maakt het mogelijk dat Harten de plaats is die met Herodna werd aangeduid. In dat geval was er in de negende eeuw dus al sprake van een nederzetting met een kerk en een hof.

Aan de hand van archieven kon deze stelling niet worden gestaafd. Behalve het leenheerschap over de helft van de 'Heelsumse en Hartense tienden van Ter Lede', zijn geen bezittingen van de St. Maartenskerk, ofte wel de Dom te Utrecht, in Harten gevonden.

De Willibrordkapel

Verbazend weinig bronnen maken melding van de Hartense kapel⁵¹⁾. Alleen door enkele kaarten, de rentmeestersrekeningen en de vicarieënlijst van de Staten van Veluwe uit de zeventiende eeuw, weten we van het bestaan van de kapel.

De naam *Willebrod*vicarie duidt op een hoge ouderdom, uit de tijd van de kerstening van Nederland, mogelijk de achtste eeuw. De naam Willibrord is zeldzaam in dit deel van Nederland. De aanduiding van Harten als parochie of kerspel in de veertiende eeuw (§ 2.5) is een aanwijzing voor een Hartense kerk in die tijd. Maar omdat deze termen niet erg consequent gebruikt werden, kan ook een dorp of buurschap bedoeld zijn.

Deze gegevens zijn belangrijke aanwijzingen, maar geen bewijs voor het bestaan van een achtste-eeuwse kerk te Harten.

2.7 Het gebied van het goed Ten Broeck nader bekeken

De archieven leveren over dit boerenerf een aantal interessante gegevens op. De Hartense kapel heeft er gestaan en een deel van het goed viel onder de tiendblokken op de Renkumse enk. De naam *ten Broecke*, *Brocke* of anders komen we vaak tegen.

Het goed wordt genoemd als:

-*Het Langen Broeck Engbert Hendricx* op de kaart uit 1712.

-*Ten Broek* in de achttiende-eeuwse leenregisters van de Staten van Gelre en Zutphen.

⁵⁰⁾ afschriften in Dipl. Belg. 182, Oorkondenboek Sticht Utrecht 63, 838

⁵¹⁾ Voor meer informatie over de kapel had ik de hoop gevestigd op de bisschoppelijke archieven in Utrecht (Archief van het kapittel Ten Dom, Oud bisschoppelijk archief, Archief van het Utrechtse leenhof, Archieven van de apostolische vicarissen, Archief geschiedenis aartsbisdom Utrecht, Collectie Rijsenburg, Collectie Bondam). Enkele dagen speurwerk leverden echter niets op.

-*het goet en erve Ten Broeck, gelegen bij der Capelle tot Harten*, in de rekening van rentmeester Gijsbert van Brienen, over het jaar 1627/1628.

-*van Berndes von Duuen guide ten Brocke, dat Albert van Doorweert laest hadde*, in erfpacht gegeven door Abt Johan van de Abdinghof te Paderborn in 1430.

-*dominus Bernhardus de Dorenwerd de bonis tem Broke*, in de lijst van tijnsgoederen van de Abdinghof uit omstreeks 1357.

-*Bona de quibus in Redichem datur decima: Bona tem Brocke pro maiori parte*, een tiend uit dezelfde lijst.

-*dat guet ten Broeck, gelegen in den kerspel van Redinchem*, dat door het Huis Doorwerth vanaf 1420 aan het Mariaklooster in leen werd gegeven, en waarvan de belening tot in de achttiende eeuw (aan de familie van Gent) is te vervolgen.

Uit de tijnslijst van de Abdinghof, en het cartularium van het Mariaklooster (§ 2.4), blijkt dat eerst de Doorwerth, later Berndes von Duuen en daarna het klooster (vanaf 1430) het goed *Ten Broeck* in pacht en in tijns hadden.

Het klooster had het goed echter ook rechtstreeks in leen van de Doorwerth, zo blijkt uit de leenakteboeken van Doorwerth.

Het goed was dus in tweeën gedeeld. Een deel was van de Abdinghof. Het andere van de heren en vrouwen van Doorwerth. In de veertiende eeuw hadden de heren van Doorwerth de beschikking over het hele goed, omdat ze de helft van de Abdinghof in tijns hadden. In de vijftiende eeuw verloren ze de belangstelling. Het tijnsgoed ging over naar Berndes von Duuen en de andere helft gaven ze in leen aan het klooster.

Conclusies

Deze tweedeling wijst erop dat, naast de kloosters uit Elten en Paderborn, ook het Huis Doorwerth een deel van het vroegere bezit van Wichman in handen heeft gekregen⁵²⁾ ⁵³⁾.

⁵²⁾ Na Wichmans dood werden zijn bezittingen enkele malen gesplitst en verdeeld. Het preciese verloop van deze delingen is nog niet bekend. Zo kwamen Blommestein e.a. (1977, blz 135-137) met een geheel nieuwe hypothese, waarin de heerlijkheid Doorwerth uit het door keizer Otto III geconfisceerde bezit van Adela is ontstaan.

⁵³⁾ Door vergelijking van de omschrijving van Ten Broeck in de rentmeestersrekening van 1627/1628 (§ 2.2) met de kaart van 1712, en de omschrijvingen in de achttiende-eeuwse leenregisters (§ 2.1), weten we de locatie van het goed.

Waar precies de grens tussen de twee helften lag, is onbekend. Mogelijk viel deze samen met de noordgrens van het tiendblok de Kleine Omloop of met de zuidgrens van Het Langen Broeck in 1712. Studie van achttiende-eeuwse bronnen kan hier waarschijnlijk meer duidelijkheid in brengen.

3 LANDSCHAP EN BODEM

Dit hoofdstuk benadert het oude Harten vanuit een heel ander perspectief dan het vorige. Het geeft de zoektocht naar gegevens over Harten weer, die ouder zijn dan de archieven. De informatie zullen we putten uit het landschap en de bodem.

In de eerste paragraaf wordt ingegaan op de ontstaanswijze van het landschap. De tweede paragraaf beschrijft waar zich in dit landschap archeologische en andere historische verschijnselen bevinden. Daarna wordt, in § 3.3, het onderzoek naar archeologisch schervenmateriaal behandeld, waarbij een beeld ontstaat van de opbouw van de buurschap in de periode vóór 1400. In die periode heeft Harten een bewoningskern gehad, zo zal blijken. In § 4.4 worden ook andere verschijnselen behandeld die iets vertellen over de aard van de middeleeuwse bewoning en het landgebruik op die plek. De mogelijke betekenis van de naam Harten staat weergegeven in § 4.5. Tenslotte zal verslag worden gedaan van de, helaas niet succesvolle, pogingen om de plek van de vroegere kapel in het veld aan te tonen.

3.1 Het ontstaan van landvormen en bodems

Anders dan in hoofdstuk 2 gaat dit hoofdstuk niet terug in de tijd, maar beschrijft het ontstaan van het landschap van vroeger naar nu. De figuren 6.1 t/m 6.5 geven zeer schematisch weer hoe, vanaf het Pleistoceen (2.500.000 - 8.000 v. Chr.), het Renkumse beekdal is ontstaan.

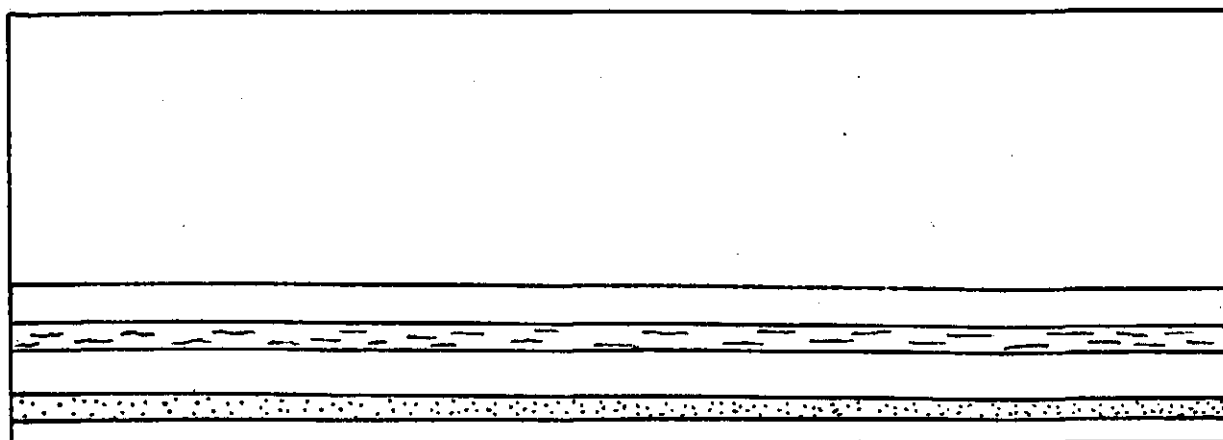

fig. 6.1

Het Pleistoceen is de periode waarin ijstijden en warmere tijden elkaar afwisselden. Toen werden in deze omgeving door rivieren (de voorlopers van de huidige Rijn en Maas) afwisselend lagen zand, leem, klei en grind afgezet. Figuur 6.1 laat hier schematisch het resultaat van zien: verschillende lagen.

In de voorlaatste ijstijd (genaamd het Saalien, 200.000 - 130.000 v. Chr.) werden de Utrechtse heuvelrug en de stuwwal Wageningen - Ede gevormd door een ijslob die zich op de plaats van de huidige Gelderse Vallei bevond. De ijslob stuwde de rivierzafettingen op. Figuur 6.2 geeft de oostkant van de opstuwing weer. De lagen in de opstuwing zijn verwrongen en scheef.

Aan het einde van deze ijstijd begonnen de gletsjers te smelten. Bij Lunteren brak het smeltwater door de stuwwal heen en stroomde uit naar het zuiden. Figuur 6.3 laat zien dat hierbij een laag zand over de vroegere rivierzafettingen werd afgezet. Deze afzetting wordt ook wel 'fluvio-

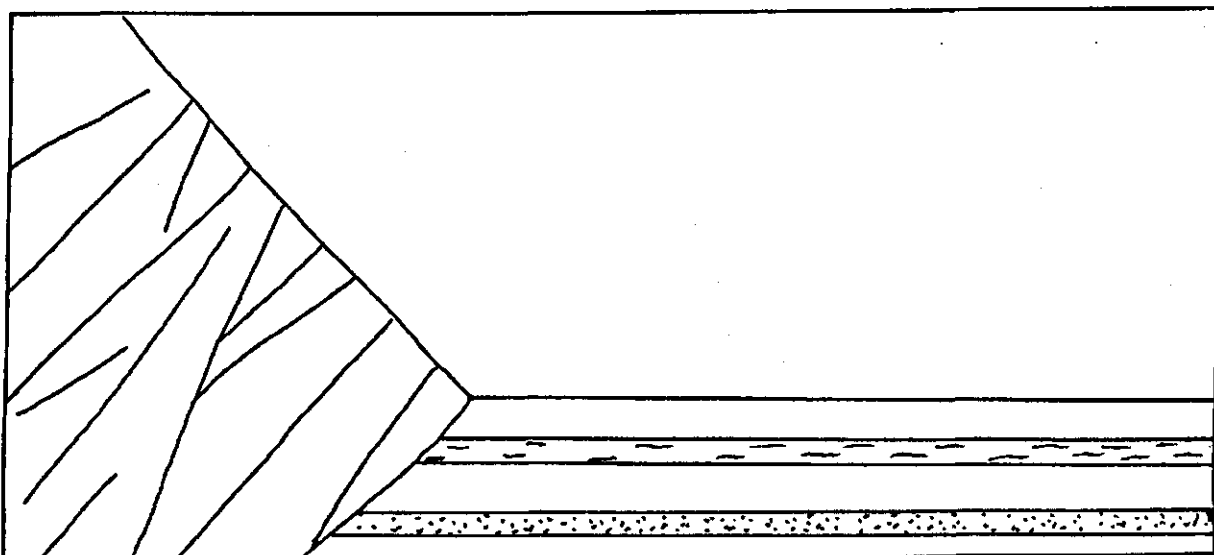

fig. 6.2

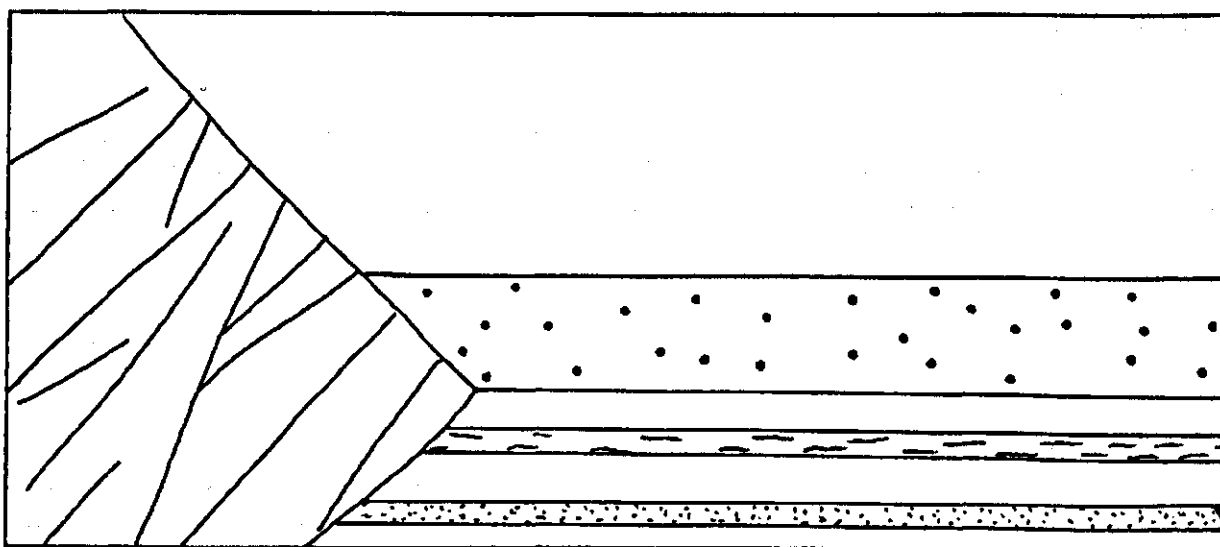

fig. 6.3

'glaciaal' genoemd. Dit materiaal is door de waterwerking gesorteerd tot vrij zuiver zand; leem en grind werden elders afgezet.

Het dal is gevormd in de laatste ijstijd (genaamd het Weichselien, 90.000 - 8000 v. Chr.). Omdat de ondergrond van de Veluwe toen bevroren was, stroomden gedurende warmere periodes grote hoeveelheden water, afkomstig van smeltende sneeuw op de Veluwe, oppervlakkig af. Deze stroom erodeerde het dal in de diepte uit.

Van de stuwwal schoven bovendien grote hoeveelheden ontdooide modder over de bevroren ondergrond naar beneden. Dit proces wordt gelifluctie genoemd. Omdat het duizenden jaren voortging, werd de helling van de stuwwal flink afgevlakt (figuur 6.4).

De gelifluctie trad alleen op aan de westkant van het dal, vanaf de hellingen van de stuwwal. Aan de oostkant van het dal was sprake van een plateau, waardoor zich niet of nauwelijks modderstromen konden vormen. Zo is de a-symmetrische vorm van het dal ontstaan. De westhelling is flauw,

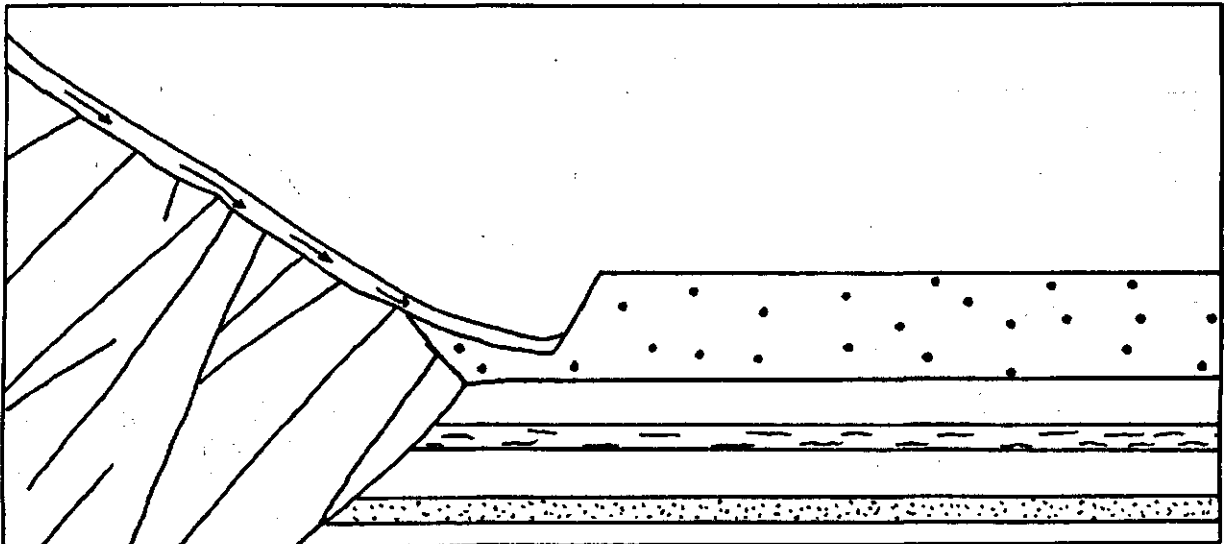

fig. 6.4

de oosthelling juist steil⁵⁰). Op de topografische kaart in bijlage 1 is deze steile oostrand op een aantal plaatsen aangegeven.

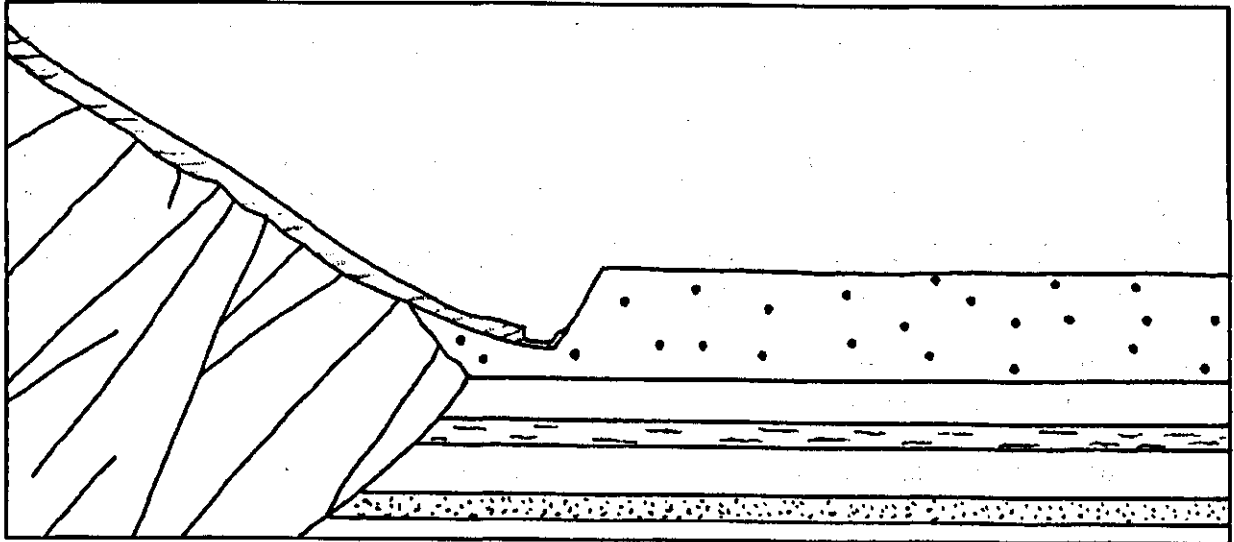

fig. 6.5

In de warmere periode na de laatste ijstijd, het Holoceen (8000 v. Chr. - heden), werd de ondergrond weer doorlatend en is de bovengrondse afvoer veel kleiner geworden, zodat de stroom niet meer het vermogen bezat het dal verder te verdiepen. Op kleine schaal trad toch nog verdieping op zoals weergegeven in figuur 6.5 (zie ook § 4.4).

In figuur 7 is een bodemkaart van het gebied afgebeeld. Deze is ontleend aan de 1:50.000 bodemkaart van de Stichting voor Bodemkartering.

⁵⁰ De a-symmetrie werd vaak verklaard uit verschillen in klimaat op de oost- en westhelling van het dal in de ijstijd (o.a. Edelman, 1949; Roorda van Eysinga, z.j.), waardoor de gelifluctie zich in verschillende mate voordeed. Voor dit dal wijs ik deze verklaring af, omdat maar aan één zijde (de westelijke) de helling lang genoeg was om gelifluctie te doen ontstaan.

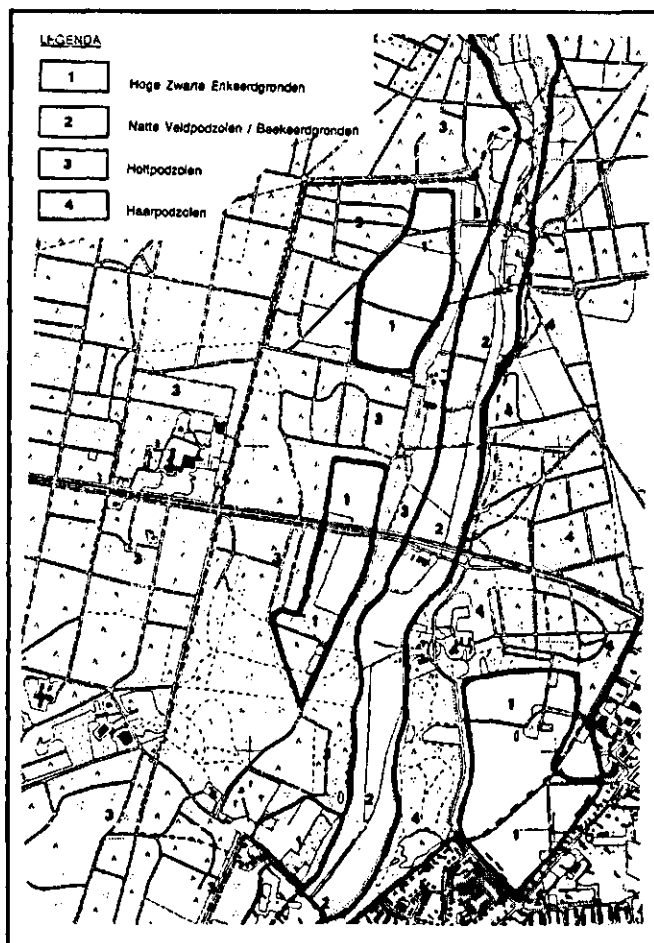

fig. 7 Globale aanduiding van de bodemschaal 1:25.000 (Stichting voor Bodemkartering, 1975)

Ten westen van het dal van de Renkumse beek liggen hofpodzolen. Deze gronden zijn gevormd in het gelifluctiedek van de stuwwal Wageningen-Ede. Podzolen zijn gronden waar, als gevolg van eeuwenlange uitspoeling een aantal van de voedingsstoffen en mineralen is verdwenen. Bij moderpodzolen is dit slechts in beperkte mate geschied. Als gevolg van het leemgehalte van het gelifluctiedek zijn ze relatief rijk. Ze zijn droog (grondwatertrap 7: het grondwater bevindt zich bijna altijd dieper dan 80 cm). Voor de vroegste bewoners waren dit aantrekkelijke voorwaarden om een akker te beginnen. Op deze gronden zijn dan ook de bouwlanden van Harten gevormd. In de late middeleeuwen ging men de akkers bemesten met schapenmest gemengd met heideplaggen. Zo ontstond een dikke vruchtbare bouwlaag die meer dan een meter dik kan zijn. Op de bodemkaart worden deze gronden 'hoge zwarte enkeerdgrond' genoemd.

Op de bodem van het dal liggen de relatief natte veldpodzolgronden en beekerdgronden (grondwatertrap III en II: tijdens natte perioden kan het grondwater hier aan het oppervlak komen).

Aan de oostkant van het dal zijn in het zandige 'fluvioglaciaal' de van nature arme haarpodzolen gevormd. Anders dan bij de moderpodzolen zijn hier veel voedingsstoffen uitgespoeld.

Bij het gebruik van deze kaart moeten we ons realiseren dat de grenzen op de kaart zeer globaal zijn aangegeven. In werkelijkheid hebben de verschillende bodems een veel fijnmaziger verspreidingsbeeld, zoals zal blijken uit § 3.4.

3.2 Vondsten; archeologie, luchtfoto-informatie en veldwaarnemingen

In bijlagen 7A en 7B zijn op een kaart met een bijbehorende legenda aangegeven wat voor verschijnselen en vondsten zich in het landschap en de bodem hebben geopenbaard, die iets kunnen zeggen over vroegere menselijke activiteit in het studiegebied.

De bijlage bevat de archeologische vondsten die aan de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort zijn gemeld⁵⁵⁾. Ook staan er enkele waarnemingen op, die aan

⁵⁵⁾ Helaas is van vooral de vondsten die in de vorige eeuw zijn gedaan, de locatie vaak niet bekend.

luchtfoto's⁵⁶⁾ en in het veld zijn gedaan. Deze hoeven niet geheel juist of volledig te zijn. Er is sprake van een grove inventarisatie.

Al in de prehistorie was sprake van bewoning rond het beekdal. Een aanwijzing hiervoor vormen de vele grafheuvels. Zij stammen uit de standvoet- en de klokbekeercultuur (2300 tot 1700 v. Chr.) (Klok, 1978). Niet ver van Harten, bij de Panoramaweg (deze valt net buiten de kaart), in de gemeente Ede, ligt een celtic field (Drost, 1987). Celtic fields zijn prehistorische akkercomplexen die, meestal alleen op luchtfoto's, thans nog zichtbaar zijn. Hulst (1989) vermoedt dat de bijbehorende bewoning bij het dal van de Renkumse beek gezocht moet worden. Uit de jonge ijzertijd (500 v. Chr. - 100 n. Chr.) stamt een grafveld bij Oranje Nassau's Oord, dat mogelijk bij het oude Harten zou kunnen horen (Oosting, 1936). Deze overblijfselen uit de prehistorie geven niet aan of toen al sprake was van een permanente nederzetting.

In en rond het beekdal zijn ook vondsten uit de Romeinse tijd gedaan. O.a. een terracotta beeldje, vele gouden munten, een handmolen en ander aardewerk (Pleyte, 1877). Braat (1940) probeerde met een opgraving bewoning gedurende de Romeinse tijd aan te tonen. Behalve wat scherven vond hij hiervoor geen duidelijke aanwijzingen.

Ook in de vroege middeleeuwen was er bewoning op de zuidelijke Veluwe. Een grafveld bij Wageningen uit de 5e tot de 9e eeuw wijst hier b.v. op. In Harten zijn de aanwijzingen voor middeleeuwse bewoning ruimschoots aanwezig. De weilanden in het dal liggen

bezaaid met middeleeuwse scherven. Braat (1940) en Huisman (1978) hebben hier systematisch onderzoek naar gedaan. De inzet in bijlage 7b geeft de vindplaatsen aan.

Braat vond bij zijn opgraving paalsporen waaruit hij huisplattegronden kon reconstrueren (zie fig. 9). Het zijn de resten van een groep houten huizen met erven, gescheiden door palissaderingen of heggen. Met behulp van de daar gevonden scherven probeerde hij de vondst te dateren. De meeste scherven stammen uit de dertiende tot en met de vijftiende eeuw, maar er zijn er ook uit de negende en de twaalfde eeuw. Met de vindplaats van de oudste scherven (onder in paalgaten) en de aard van de grondsporen kwam hij tot de hypothese hij dat er sprake is van vroeg-middeleeuwse (negende en tiende eeuw), en laat-middeleeuwse bewoning (dertiende tot en met vijftiende eeuw).

Huisman vond op de punten 1, 2 en 3 (in bijlage 7b) vroeg-middeleeuwse bewoningssporen. Op de plekken 1 en 2 deed hij kleine opgravingen. Plaats 1 gaf o.a. Merovingische en Karolingische scherven en paalsporen te zien. Plaats 2 toonde brandsporen, vroeg-middeleeuws aardewerk en ijzerslakken. Verder van de beek werden geen bewoningssporen meer gevonden. Ook op de meer naar het westen gelegen akkers werden nauwelijks scherven aangetroffen (persoonlijke mededeling

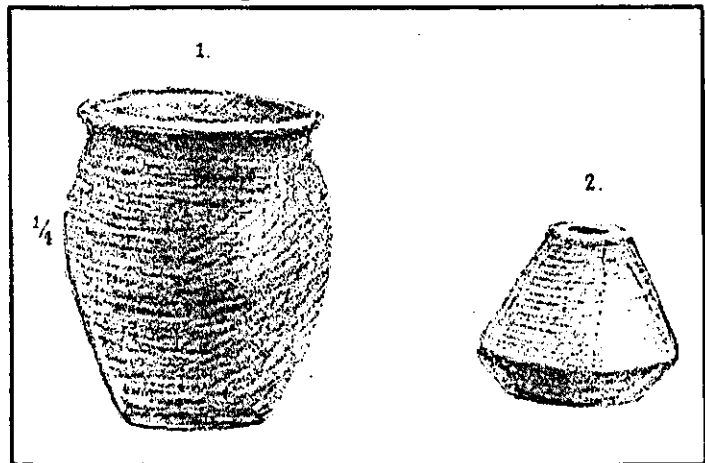

fig. 8 Een urn (hoogte 17 cm) en een spinklosje, in de vorige eeuw gevonden bij Quadenoord (afbeelding van Pleyte, 1877)

⁵⁶⁾ luchtfoto's uit de collecties:

-Staringcentrum, Wageningen: RAF foto's, collectie 215, 15-3-1945, schaal 1:7600.

-Topografische dienst, Emmen: luchtfoto's no. 854 en 856, Juli 1937.

-Gemeente Renkum, luchtfoto's maart 1980, schaal 1:4.500.

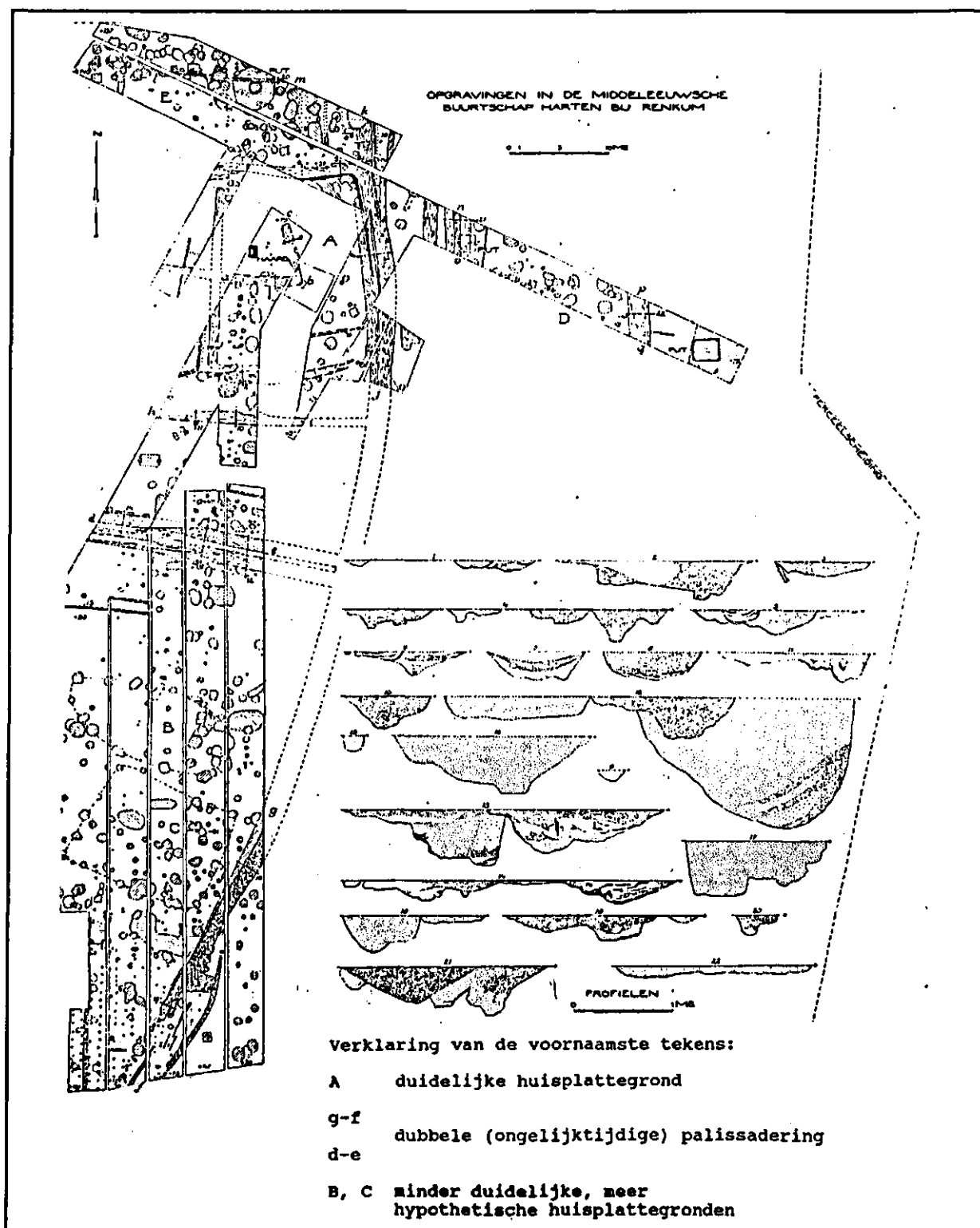

fig. 9 Grondsporen van houten huizen en palissaderingen in de opgravingen van Braat

Huisman, 1991).

Op de plaatsen 4 en 5 werd laat-middeleeuws aardewerk gevonden. Op plaats 4 werden bovendien kapotte kloostermoppen en plavuizen aangetroffen. Dit zijn waarschijnlijk de resten van een verdwenen boerderij (boerderij B), die op de kaart van 1712 nog te zien is.

3.3 Scherven als indicatie voor vroegere bewoning

Een voor het onderzoek interessante vraag is: was de bewoning in de middeleeuwen op de plekken van de vondsten van Braat en Huisman geconcentreerd? Of woonden de middeleeuwse Hartenaren verspreid over het dal, zoals in latere tijd?

De opgravingen van Braat en Huisman kunnen deze vraag niet beantwoorden. De archeologische vondsten zijn slechts gedaan op een paar akkers die zich daarvoor leenden, omdat ze waren geploegd.

Mijn onderzoek heeft zich daarom speciaal op de verspreiding van het schervenmateriaal gericht om zo uitspraken te kunnen doen over de ligging van vroegere bewoning. Alle aan het oppervlak gelegen scherven zijn opgeraapt, naar ouderdom ingedeeld, en geteld.

Het schervenzoeken vond plaats op twee zaterdagen: 16 en 23 maart 1991, door ongeveer 18 personen, grotendeels vrijwilligers van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland.

Het onderzochte terrein bestond geheel uit weiland, dat zich goed leende voor scherven rapen omdat het was bezaaid met molshopen. De

molshopen werden doorzocht door ze met de voet of met

een schepje o.i.d. uit te spreiden. De akkers in Harten waren gedurende de studieperiode met gewassen bedekt en konden daarom niet uitgebreid worden bestudeerd.

Om iets meer verfijning te krijgen, zijn de weilanden in een aantal vakken verdeeld (zie bijlage 8b). Niet overal zijn alle molshopen ontdaan van hun scherven. In een aantal gevallen werden steekproefsgewijs molshopen nagezocht. Dit staat aangegeven bij de beschrijving per veld (bijlage 8a).

De vondsten zijn gedetermineerd door Trees Boltze, met assistentie van Lenie Strijbosch, beiden van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland. Ook R. Borman, conservator van het Gemeentemuseum Arnhem, determineerde enkele scherven. In Bijlage 8a is het resultaat van de determinatie te zien. Het gaat erom een idee te krijgen van de leeftijd van de scherven. De beschrijving is zeer summier, en om deze bijlage beknopt te houden is niet altijd weergegeven op grond van welke kenmerken tot een bepaalde datering is gekomen⁵⁷). Het scherftype 'vroeg

foto 6: Scherven zoeken

⁵⁷ De 'late kogelpot' komt in de determinatie niet voor. Wellicht bevindt zich late kogelpot tussen het schervenmateriaal. Dit zal dan, vanwege de moeilijke herkenbaarheid, bij het 'blauw - grijs aardewerk' zijn ingedeeld.

kogelpot' is in bijlage 8a gedateerd als tiende- of elfde-eeuws. Op grond van de vondsten van Huisman mag worden aangenomen dat ze ook uit de achtste of negende eeuw kunnen stammen⁵⁸⁾. Niet identificeerbaar materiaal is niet in de beschrijving genoemd. Vrij veel gebrande leem werd aangetroffen, waarvan het vermoeden bestaat dat het brokjes huttenleem zijn. Het schervenmateriaal is tot 1 januari 1993 in bewaring bij de auteur. Daarna wordt het aan de ROB overgedragen.

De vondsten zijn slechts een zeer globale aanduiding van de aanwezigheid van scherven in de grond. Wanneer geen scherven worden aangetroffen betekent dit niet dat ze afwezig zijn:

-niet overal zijn evenveel molshopen;

-misschien dat mollen niet van scherven houden, zodat bij schervenconcentraties weinig molshopen zijn;

-oude scherven kunnen bedekt zijn door een in de loop der eeuwen opgebracht mest- en plaggendek;

-scherven kunnen door bemesting van elders zijn aangevoerd.

De aan- of afwezigheid van scherven in molshopen is dus een aanwijzing, maar geen bewijs voor het wel of niet bestaan van vroegere bewoning.

De scherven die ouder zijn dan de vijftiende eeuw, zijn het meest interessant⁵⁹⁾. Over deze periode is het namelijk niet mogelijk om uit archieven een idee te krijgen over de opbouw van Harten. Voor elk deelveld zijn daarom de scherven van vóór 1400 bij elkaar opgeteld en gedeeld door de oppervlakte. Zo is per deelveld de hoeveelheid scherven per hectare berekend.

De velden zijn in vijf categorieën ingedeeld:

1: minder dan 5 scherven per hectare of, volgens veldwaarneming, weinig of geen scherven (van voor 1400).

2: 5 à 15 scherven (van voor 1400) per ha.

3: 16 à 30 „ „

4: 31 à 60 „ „

5: meer dan 60 „ „

Op de kaart in bijlage 8b is het categorienummer per veld ingevuld.

Het overgrote deel van de scherven varieert in ouderdom van de tiende tot de twintigste eeuw, zo blijkt uit bijlage 8a. Enkele scherven stammen uit de bronstijd, ijzertijd, Romeinse tijd (mogelijk de Merovingische tijd).

Het schervenmateriaal wijst voor de periode ouder dan 1400 op een concentratie in de velden C, E, F, G en H. Dit komt ongeveer overeen met de inzichten die Huisman en Braat hadden over middeleeuwse schervenconcentraties. Bij Quadenoord is sprake van een hele lichte toename.

Mogelijk is naar het zuiden toe (de velden B4, A, en het gebied rond boerderij Everwijnsgoed, die niet systematisch zijn onderzocht) ook een toename, maar de indruk in het veld duidde op de

⁵⁸⁾ Vroege kogelpotten waren gedurende een lange periode in gebruik (van de achtste eeuw tot de elfde eeuw). Een nauwkeurige datering is alleen mogelijk met de aanwezigheid van ander, geïmporteerd, aardewerk, waarvan de ouderdom wel nauwkeurig bekend is. Waren er geïmporteerde scherven gevonden uit de Karolingische of Merovingische tijd, dan zou dit een aanwijzing zijn dat de 'vroege kogelpot' ouder was dan de tiende eeuw. Dit is echter niet het geval.

De vondsten van Huisman echter, die door de R.O.B. zijn gedetermineerd, bevatten met zekerheid Karolingisch en Merovingisch materiaal. Hoewel de vroege kogelpot in bijlage 8A is gedetermineerd als van de tiende of elfde eeuw, is het dus goed mogelijk dat de scherven uit de achtste of negende eeuw stammen.

⁵⁹⁾ Het gladwandig steengoed zou kunnen gelden als indicator voor bewoning tussen 1300 en 1500. Deze scherven zijn elders vaak ruim aanwezig. Hier zijn de aantallen te klein om er conclusies over bewoning aan te verbinden.

aanwezigheid van zeer weinig scherven. De akkers ten westen van de concentratie zijn niet systematisch onderzocht. Maar ook hier kan aan de hand van veldwaarnemingen worden gesteld dat zich geen grote concentraties schervenmateriaal aan het oppervlak bevinden. Merkwaardig is dat op de plaats van de opgraving van Braat niet zoveel scherven zijn gevonden. Heeft hij ze allemaal meegenomen?

Conclusies

Bij de interpretatie van de resultaten moet rekening worden gehouden met de genoemde beperkingen van de methode.

Hoewel prehistorische en Romeinse vondsten zijn aangetroffen, kan geen conclusie worden getrokken over bewoning in die tijd.

Het schervenmateriaal van dit onderzoek geeft geen aanwijzingen voor bewoning in de vroege middeleeuwen (vóór de tiende eeuw), maar sluit deze ook niet uit. Uit de vondsten van Braat en Huisman weten we echter dat in dit gebied ook bewoning in de Merovingische en Karolingische tijd voorkwam.

De schervenvondsten wijzen op een bewoningsconcentratie in de periode van vóór 1400 in de velden C, E, F, G, en H. Anders dan in latere tijd lijkt in deze periode dus sprake te zijn van een bewoningskern in plaats van bewoning over het dal gespreid. De lage concentratie van scherven elders in het dal en op de akkers ten westen van het dal, wil overigens niet zeggen dat deze gebieden vóór 1400 niet reeds waren ontgonnen.

3.4 Het gebied van de schervenconcentratie nader bekeken

Andere verschijnselen

In het gebied van de schervenconcentratie doen zich ook andere historisch interessante verschijnselen voor.

-Ten eerste is het opvallend dat juist dit gebied overeenkomt met het erf '*Harte of Breunis Erve*' op de kaart van 1712. Deze naam *Harte* is op te vatten als een aanwijzing dat hier de voorloper van de huidige buurschap lag.

-De heuvel waarvan men vroeger dacht dat de kapel erop heeft gestaan ligt ook in dit gebied. In hoofdstuk 2 werd al duidelijk dat de kapel waarschijnlijk in de buurt van de tuin van het huidige huis De Keyenberg moet hebben gestaan. De vraag is nu wat voor functie deze eigenaardige heuvel dan ooit heeft gehad.

-Op de kaart van 1712 is ook te zien dat over dit erf een weg het dal kruist, ongeveer op de plek waar nu nog het voetpad loopt. Deze weg was in 1712 niet belangrijk, maar kan uit een oudere periode stammen. In de dalwand aan de oostkant zijn nu nog een pad en het vroegere traject van een pad te zien in kleine zijdalletjes, die vroeger aansloten op de weg. In het bouwland ten oosten van het dal, de vroegere Renkumse heide, is op luchtfoto's het spoor van een oude weg te zien. Ook naar de westkant zijn sporen in het veld te zien die op een vroegere doorgaande weg wijzen. Roorda van Eysinga meldt hier oude karresporen die duiden op een vroegere weg (zie bijlage 7b, no. A14, A14a, B8, B8a (aan de westkant)).

De genoemde verschijnselen waren aanleiding om het veldonderzoek op deze plek te concentreren. In het gebied zijn daarom zo'n 40 grondboringen verricht. De meeste boringen liggen in lijnen, zgn. raaien, afgebeeld in bijlage 9A. De beschrijvingen van de grondboringen staan in bijlage 9B. In bijlage 9C zijn doorsnedes getekend die uit de boringen zijn gedestilleerd.

Resultaten

Doorsnede A

Dit figuur laat zien hoe de schematische doorsnede door het dal uit § 3.1 er in de praktijk uitziet. Links (in het westen) zien we het begin van de flauwe helling van de stuwwal Wageningen-Ede. Helemaal rechts de steile oost-helling.

De onderste lijn van de doorsnede geeft de bovenkant van de afzettingen uit het Pleistoceen aan. Soms bestaat deze uit gelifluctiemateriaal (slecht gesorteerd, lemig), soms ook uit fluvioglaciaal materiaal (goed gesorteerd, geen leem of grind)⁶⁹. Deze afzettingen zijn door hun ouderdom dicht opgepakt en moeilijk te doorboren. Aan deze 'boorweerstand' zijn ze in het veld te herkennen.

In het Holoceen (na 8000 v. Chr.) heeft een kleinere beek het dal plaatselijk verder uitgeschuurd. In eerste instantie zal hier sprake geweest zijn van alleen een geul. Bij punt 2 zien we de resten van zo'n geul. Later verbreedde de beek door meanderen (slingeren) deze geul. Door deze breedte-erosie ontstond zo het lagere niveau of de depressie van ongeveer 60 meter breed, aan de oostkant van doorsnede A. De dalbodem is later weer bedekt met nieuwe afzettingen, waardoor dit oude reliëf aan de oppervlakte bijna niet meer te herkennen is.

Het lagere niveau aan de westkant blijkt deels te zijn opgevuld met een laag diatomeeënaarde. Diatomeeën zijn eencellige diertjes die in water leven. Ze hebben skeletjes van siliciumverbindingen. Na hun afsterven zakken de skeletjes naar de bodem en vormen zo in de loop der tijden dikke lagen diatomeeënaarde. In het Renkumse beekdal komt deze afzetting plaatselijk in zeer zuivere vorm voor. Dit is een aanwijzing dat op deze plaatsen een meer of een plas moet hebben gelegen. De diatomeeënaarde gaat naar boven toe over in veen. Blijkbaar werd het meer ondieper en werden de omstandigheden gunstiger voor moeras. Het veen bestaat uit afgestorven plantdelen en dikwijls voor een deel uit diatomeeën.

In de geul bij punt 2 en bij punt 5 is eveneens waterstagnatie opgetreden. Hier werd geen diatomeeënaarde of veen gevormd, maar brak het plantaardige materiaal toch zo slecht af dat sprake is van zand met veel organische stof. Het is niet duidelijk waar de zandlaag boven het pleistocene zand van afkomstig is. In sommige gevallen zal het de bovenlaag zijn van de afzettingen uit de laatste ijstijd, waar door doorworteling geen boorweerstand meer bestaat. In andere gevallen zal het door de beek zijn afgezet.

De bovenste zandlaag is door mensen opgebracht met het doel de natte gronden te verbeteren. Dit is te zien aan de scherfjes (geen datering mogelijk) die zich in de laag bevinden bij punt 2, 3, en 11. Maar ook aan de soms sterk wisselende textuur en kleur van het zand waaruit deze laag bestaat, zoals bij punt 4, 5 en 11. Dit zand is weggegraven uit de randen van het dal. In de westrand, meestal verscholen in de bosstrook tussen de weilanden en het bouwland, zijn nog de steilrandjes te zien die zo moeten zijn ontstaan (zie fig. 10.5). De behandeling van doorsnede E gaat verder op de heuvel in.

Doorsnede B

De depressie, het vroegere meertje, aan de oostkant van doorsnede A is in het weiland van doorsnede B ongeveer 100 meter breed. In dit geval is de rand, ontstaan door breedte-erosie van de meanderende beek, nog goed in het landschap te zien. Deze steilrand is aangegeven op de topografische kaart (zie b.v. bijlage 9a). Het hoger gelegen deel bestaat uit de afzettingen uit de

⁶⁹ In het dal, vooral in het noordelijke deel, zijn ook dekzandruggen uit de laatste ijstijd aanwezig (De Jong, 1966). In de omgeving van de doorsnedes zijn ze echter van ondergeschikt belang. Dekzand bestaat over het algemeen uit zeer goed gesorteerd, fijn materiaal.

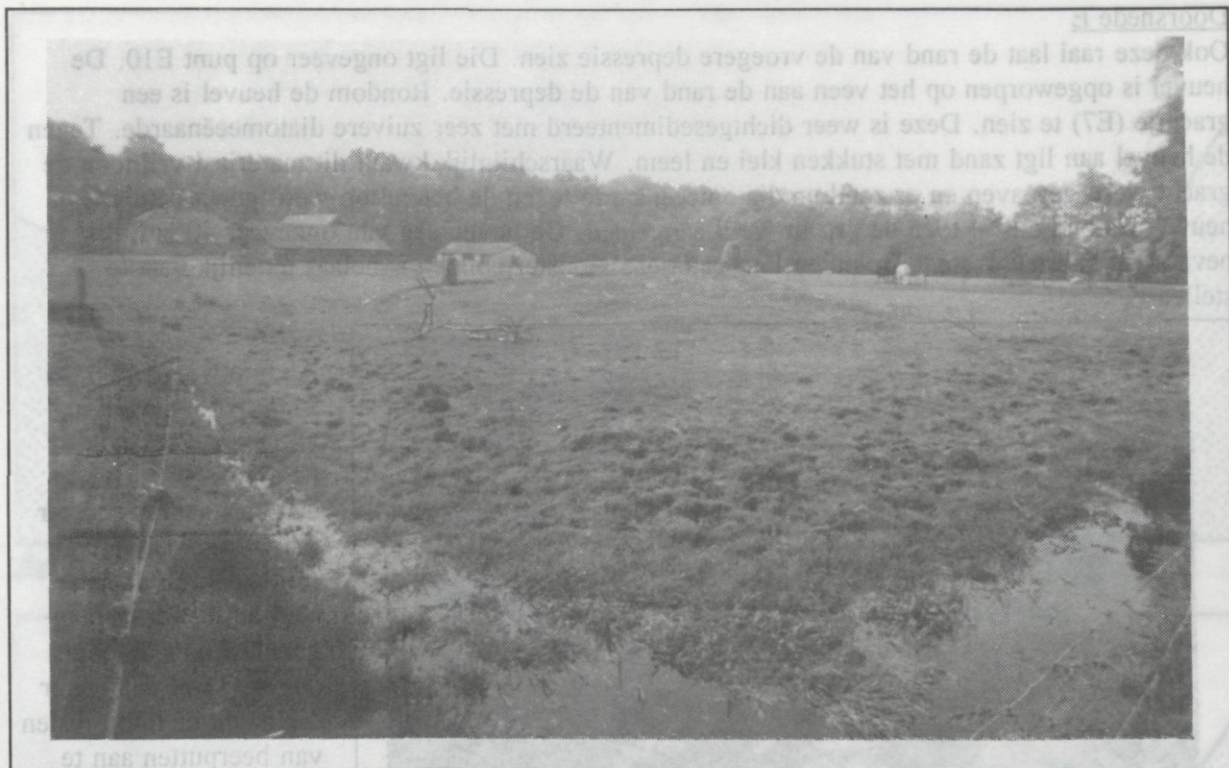

foto 7: Hoewel de grond is opgehoogd, ligt de heuvel nog altijd in een natte omgeving.

ijstijd. De bodem onder de donkergekleurde bovenlaag is hier veel lichter van kleur dan de moderpodzolen die je hier zou verwachten. Op deze plek is waarschijnlijk zand weggegraven om daarmee de laaggelegen gronden te verbeteren, en is nu alleen nog de lichtgekleurde ondergrond te zien.

De depressie is opgevuld met een laag die soms uit veen en op andere plekken vooral uit diatomeeën bestaat. Hier bovenop is weer zand opgeworpen.

Doorsnede C

Doorsnede C laat zien hoe ingewikkeld de bodem er in het dal uitziet. Het oppervlak is vrij vlak, maar de lagen eronder wisselen sterk in dikte. De zuidkant ligt in de bij doorsnede A en B genoemde depressie. In het noordelijke deel bevindt zich de pleistocene ondergrond op verschillende dieptes. Het is afgedekt met grotendeels opgeworpen zand.

Verspreide punten D

Deze losse boringen zijn gezet om het verloop van het vroegere meer naar het zuiden toe te onderzoeken. Het blijkt dat de vroegere depressie bij het huidige voetpad op z'n smalst is. Een slimme plek dus voor de weg die hier in 1712 lag. Punt D2 is het meest zuidelijke punt met zuivere diatomeeënaarde in de bodem. Tot hier heeft het meer zich waarschijnlijk voortgezet. Hier moet dus een afdamming van het meer zijn geweest.

De punten D3 en D4 bevatten geen diatomeeën, maar wel dikke lagen opgeworpen zand en leem met resten van baksteen, aardewerk en hout. De depressie zette zich hier dus wel voort, maar was hier niet gevuld met water. Het steilrandje is in dit weiland niet meer zichtbaar. De omvang van de depressie is echter aan de vroegere begroeiing (biezen) nog duidelijk te zien (zie bijlage 10).

D5 ligt buiten de depressie. Net als bij het punt B1 (bijlage 9c, 1^e deel) lijken deze hogere gronden ooit te zijn afgegraven om de nabij gelegen depressie te verbeteren.

Punt D6 bevindt zich midden in een (niet meer zichtbare) vroegere stroomgeul. Deze is weer opgevuld met veen en opgebracht zand.

Doorsnede E

Ook deze raai laat de rand van de vroegere depressie zien. Die ligt ongeveer op punt E10. De heuvel is opgeworpen op het veen aan de rand van de depressie. Rondom de heuvel is een grachtje (E7) te zien. Deze is weer dichtgesedimenteerd met zeer zuivere diatomeeënaarde. Tegen de heuvel aan ligt zand met stukken klei en leem. Waarschijnlijk kwam dit materiaal vrij toen de gracht werd gegraven en er zand en diatomeeënaarde tegen de heuvel op werd geworpen. De heuvel bestond dus al toen de gracht werd aangelegd. De bovenlaag van ongeveer 40 cm. dikte bevat veel baksteenresten. De ouderdom van deze kloostermoppen is helaas moeilijk vast te stellen⁶¹⁾.

foto 8: Een van de steilrandjes in de westelijke dalwand, ontstaan door het afgraven van zand.

Andere waarnemingen

In de wijde omgeving zijn enkele waarnemingen verricht. In een kuil naast de akker ten westen van het dal (bijlage 7, B12), is te zien dat het door plaggenmest opgebrachte dek hier wel een meter dik is. In de hoop resten van beerputten aan te treffen, is op een aantal plaatsen in opvallende brandnetelbossen geboord, maar zonder succes. Bij Quadenoord is diatomeeënaarde aangetroffen. Ten noorden van Quadenoord bevinden zich dekzandruggen met podzolen erin, soms omringd door lage gronden van het beekdal met veen.

Conclusies

De ontwikkeling van het dal in het Holoceen

De figuren 10.1 t/m 10.5 laten schematisch de verdere ontwikkeling van het dal in het Holoceen zien (als vervolg op de figuur 6.1 t/m 6.5 in § 3.1). De geschetste ontwikkeling moet gezien worden als een hypothese. Pas door een uitgebreide bodemkartering en datering van b.v. veenlagen kan de ontwikkeling van het dal met zekerheid worden vastgesteld.

Door een meanderende beek (die kleiner was dan de smeltwaterstromen in de laatste ijstijd) werd een lager nivo in de pleistocene afzettingen uitgeslepen. Door onbekende oorzaken werd in deze laagte water opgestuwd (fig. 10.1). Iets moet stroomafwaarts de doorstroming hebben verhindert. Bijlage 9A geeft de omtrekken van het vroegere meer.

⁶¹⁾ Van één stuk baksteen was de dikte nog vast te stellen: 7 cm. De breedte van de verbrokkelde steen was moeilijker te achterhalen: waarschijnlijk 13 cm. De lengte kon niet meer worden gemeten.

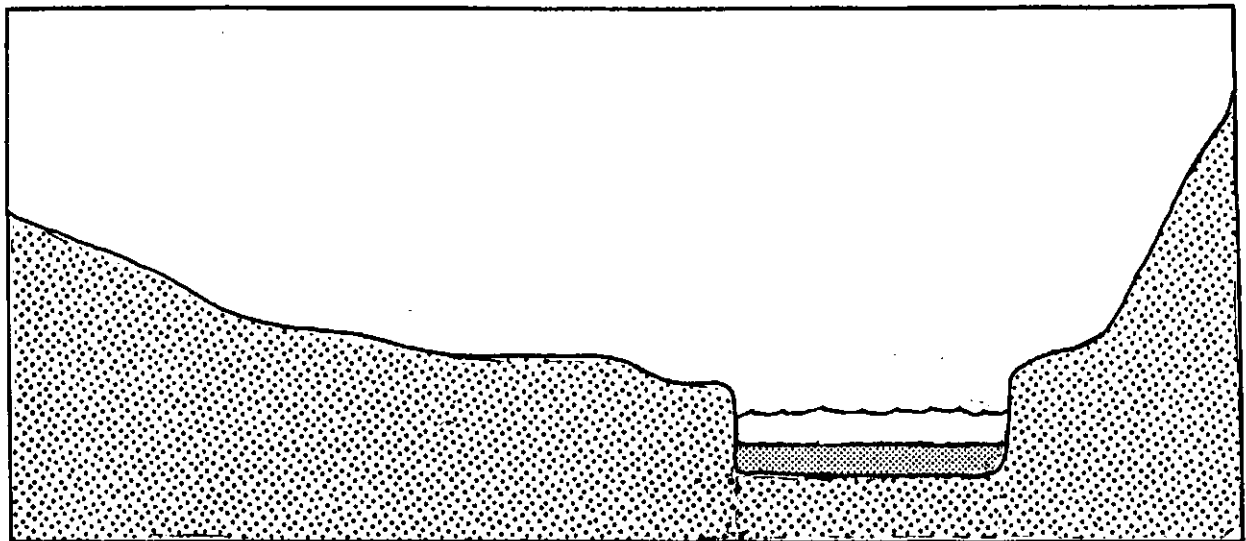

fig. 10.1

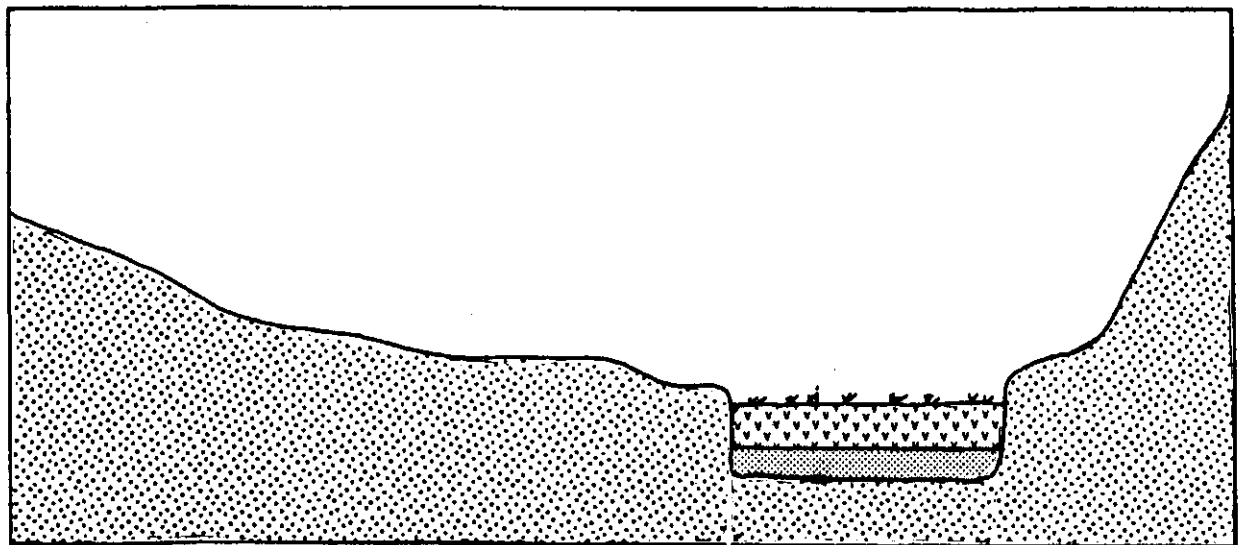

fig. 10.2

In het meer gingen diatomeeën leven. Hun bezonken skeletjes vormden een laag diatomeeënaarde. Op sommige plaatsen werden, o.i.v. stromend water, ook zandlaagjes afgezet. Het meer verlandde en er konden moerasplanten groeien. Door de natte omstandigheden werden de plantenresten niet afgebroken en ontstond een veenlaag (fig 10.2).

Aan de noordkant van het meer werd de heuvel opgeworpen (fig 10.3). De ouderdom van de heuvel weten we niet. Mogelijk is de heuvel prehistorisch (Oosting vond er klokbeckerscherven).

Toen de heuvel klaar was, (misschien direct erna, misschien na eeuwen) werd de gracht eromheen gegraven, waarbij het zand tegen de heuvel werd opgeworpen (fig 10.4).

Op de heuvel werd een stenen gebouw geplaatst. Dit is te zien aan de baksteenresten (kloostermoppen) in de bovenlaag. Dit moet in de dertiende eeuw of later zijn gebeurd; vóór ca. 1200 was het baksteen in Europa niet bekend. De depressie waarin de heuvel was gebouwd, werd opgehoogd met zand uit de dalwand. In de flauwe westhelling van het beekdal ontstonden happen; de oosthelling werd er mogelijk nog steiler door. Deze ophoging vond kennelijk plaats toen de heuvel nog een functie had, omdat het zand van de heuvel zélf hier niet voor werd gebruikt. Bij de

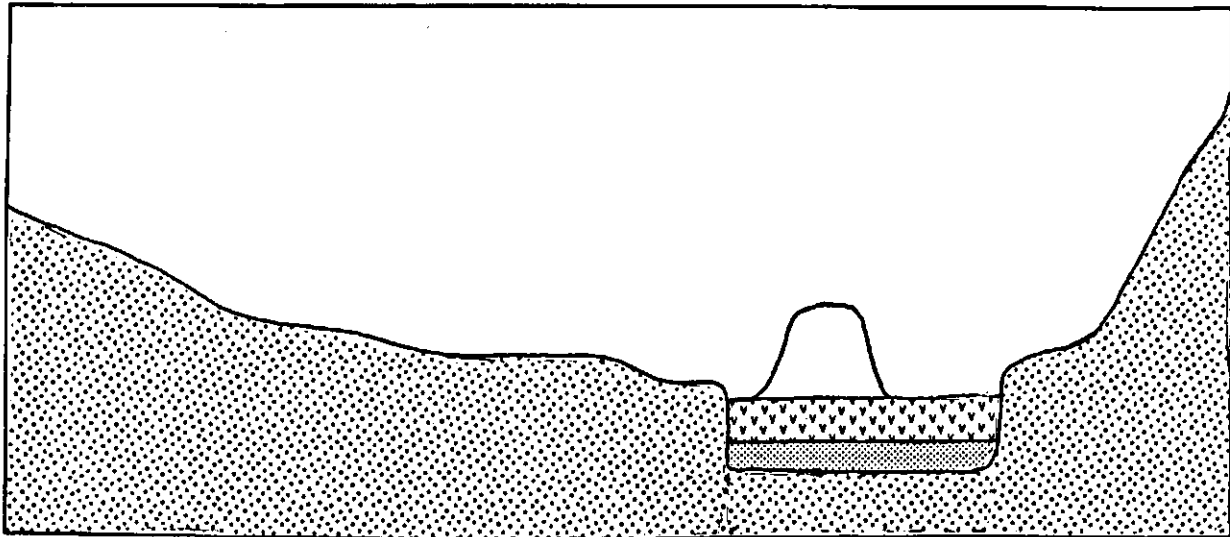

fig. 10.3

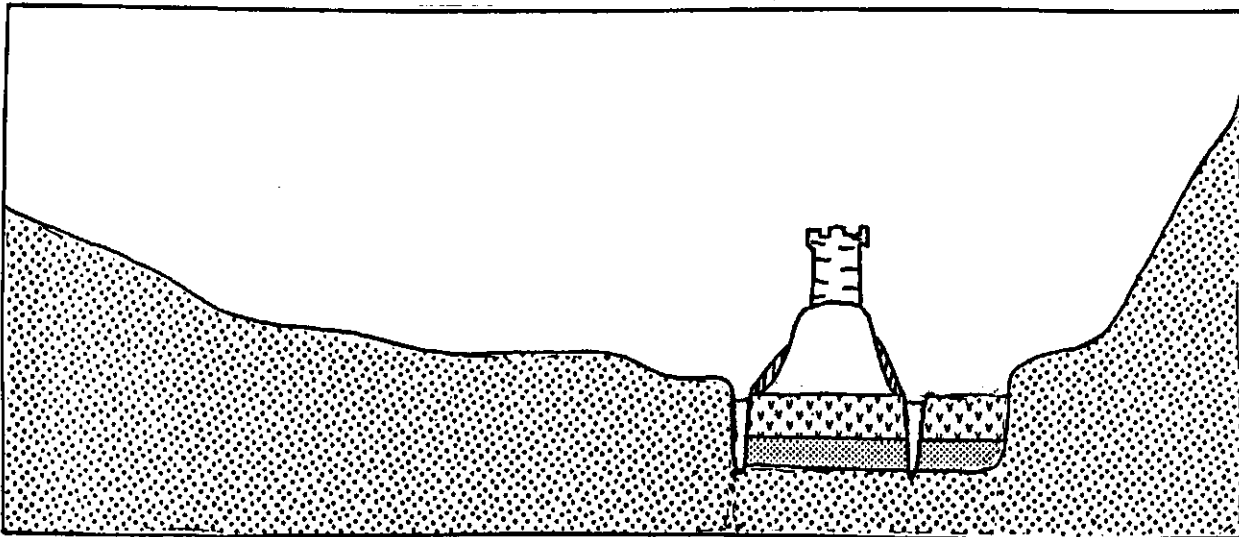

fig. 10.4

ophoging heeft men ruimte voor de beek uitgespaard. Zo heeft de beek de rechte loop gekregen⁶²⁾. Dit ophogen moet dus vóór 1712 zijn gebeurd, omdat de beek toen al de huidige rechte loop had.

Denkbare ontstaanswijzen van het meer

Meren zijn in dalen in Nederland geen zeldzaamheid. En ook elders in het Hartense dal waren meren, zo blijkt uit de aanwezigheid van diatomeeënaarde. Bij Quadenoord is deze diatomeeënaarde zelfs op commerciële schaal gewonnen. Het meertje kan zijn ontstaan door de opstuwning van water voor een watermolen. In dit geval zou dat een zeer oude molen moeten zijn, gezien de ouderdom van de heuvel die op het al dichtgeslibde meer is opgeworpen en gezien het ontbreken van een molen op deze plek in de literatuur of archivalia.

Een andere mogelijke reden voor wateropstuwning is de vlasverwerking. Dit is b.v. het geval bij de kaart van Van Call. (1656, bijlage 3) met de sluis (*sluyss*) bij Quadenoord. Verder kan het meer ontstaan zijn door een afdamming van de beek door een weg. In dit geval zou dit de oude weg

⁶²⁾ Onder natuurlijke omstandigheden zou de beek een meanderende (slingerende) loop gehad hebben.

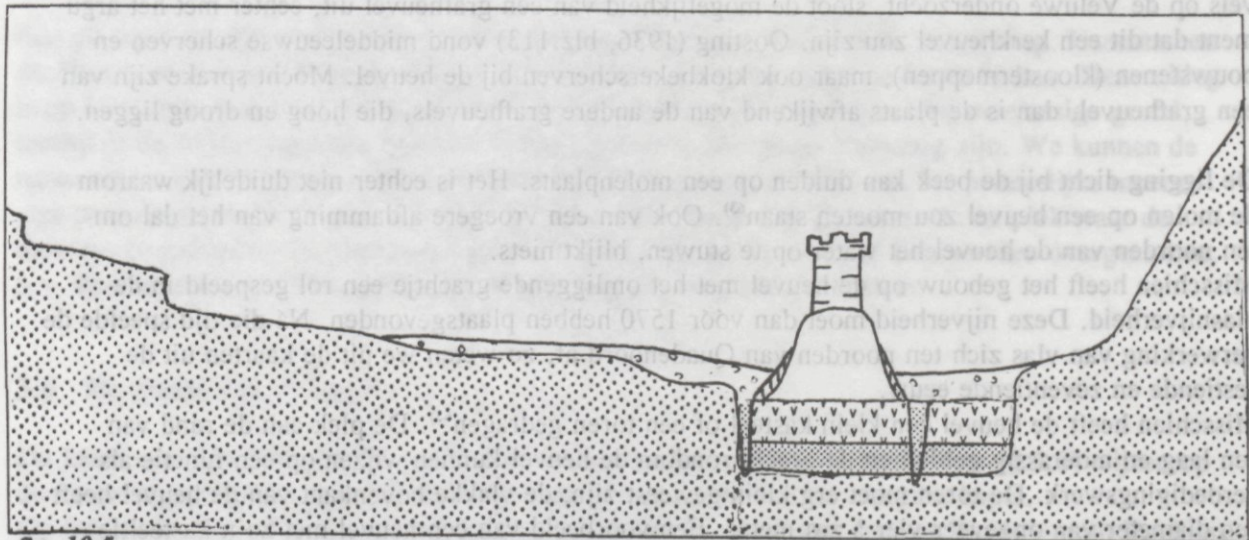

fig. 10.5

zijn waar het huidige voetpad een overblijfsel van is. Ook de vlasverwerking en de weg zouden uit een zeer oude periode moeten stammen.

Tenslotte kan er een natuurlijke oorzaak zijn. Misschien is de diatomeeënaarde al aan het eind van de ijstijd ontstaan. Wellicht is het dal door een dekzandrug of door bevers (suggestie W. Zonnenberg) ooit afgedamd. Afdamming door stuifzand in de middeleeuwen is onwaarschijnlijk omdat hier geen resten van stuifduinen te zien zijn. Een nauwkeurige kartering zou uitsluitel kunnen geven over de plek en de aard van de opstuwing.

foto 9: Wateropstuwing door gebrekkige afwatering bij de Hartensweg. Het vroegere meer kan er ook zo hebben uitgezien.

Denkbare ontstaanswijzen van de heuvel

Uit de doorsneden blijkt dat de heuvel door mensenhanden is ontstaan. Tot op heden was men van mening dat de heuvel was opgeworpen om een kapel te dragen. Uit § 2.2 blijkt dat de kapel echter zuidelijker, bij het huis de Keyenberg, heeft gestaan. Dit hoeft niet uit te sluiten dat in veel vroegere tijden op de heuvel een kerkgebouwtje heeft gestaan. De omgeving van de heuvel, het

laagste en natste deel van het dal, is voor een kerkgebouw echter geen gangbare vestigingsplaats. De heuvel heeft dezelfde vorm als de grafheuvels in de omgeving. Klok (1979), die de grafheuvels op de Veluwe onderzocht, sloot de mogelijkheid van een grafheuvel uit, echter met het argument dat dit een kerkheuvel zou zijn. Oosting (1936, blz.113) vond middeleeuwse scherven en bouwstenen (kloostermoppen), maar ook klokbekerscherven bij de heuvel. Mocht sprake zijn van een grafheuvel, dan is de plaats afwijkend van de andere grafheuvels, die hoog en droog liggen.

De ligging dicht bij de beek kan duiden op een molenplaats. Het is echter niet duidelijk waarom de molen op een heuvel zou moeten staan⁶³⁾. Ook van een vroegere afdamming van het dal om ten noorden van de heuvel het water op te stuwen, blijkt niets.

Misschien heeft het gebouw op de heuvel met het omliggende grachtje een rol gespeeld in de vlasnijverheid. Deze nijverheid moet dan vóór 1570 hebben plaatsgevonden. Ná die tijd speelde de verwerking van vlas zich ten noorden van Quadenoord af, zo weten we uit de kaarten uit de zestiende en zeventiende eeuw.

Misschien heeft de heuvel een klein kasteel of een toren gedragen⁶⁴⁾. De plek aan de rand van een laag en moerassig gebied en de gracht rondom de heuvel kunnen wijzen op een functie als verdedigingswerk. De toren moet erg klein geweest zijn; de vlakke bovenkant van de heuvel heeft een diameter van ongeveer vier à zes meter. Een voorbeeld van een heuvel met zo'n kasteeltje geeft Sarfatij (1969). In Holland bouwden landjonkers gedurende de dertiende eeuw woontorentjes op heuveltjes. Volgens Sarfatij was het toen mode om de grote mottekastelen (kastelen op heuvels) uit Leiden en Oostvoorne uit de twaalfde eeuw te imiteren. De archeoloog Hoek vond meerdere van dergelijke torentjes, onder andere bij Vlaardingen Dit was een bakstenen woontoren, (uitw. 6,50 x 7,40 m), met waarschijnlijk drie verdiepingen, op een kunstmatige heuvel van ca. 4,5 meter hoogte. De boerderijgebouwen (de voorburch) stonden in de buurt van de toren.

Een torentje op de heuvel in Harten moet, gezien de afmetingen van de heuvel, kleiner zijn geweest. Wanneer inderdaad sprake is van een mottekasteel moet het uit het begin van de dertiende eeuw stammen. Spoedig

daarna ging men namelijk over op het bouwen van andere typen kastelen.⁶⁵⁾

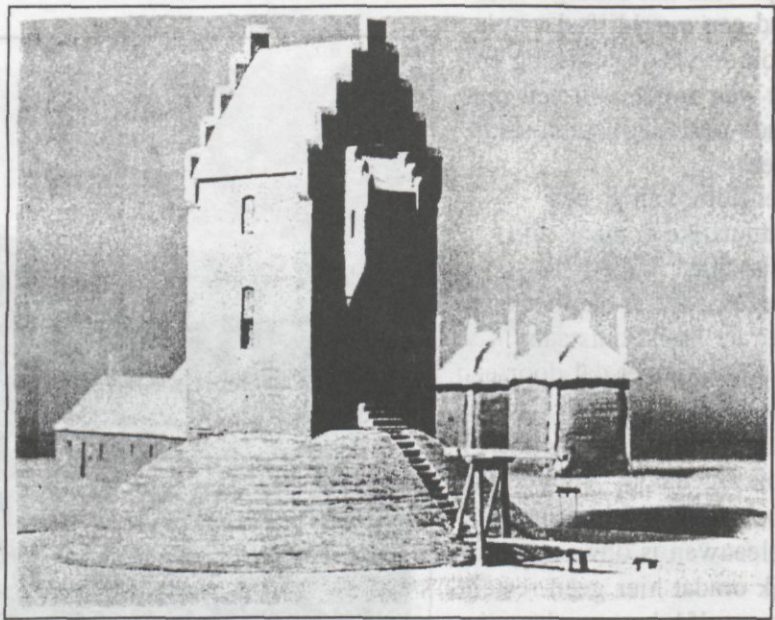

Fig. 11 Reconstructie van het kasteel en de boerderij Holij, bij Vlaardingen

⁶³⁾ In beschrijvingen van molens en in andere dalen met molens (o.a. Moerman (1934) en eigen waarneming) ben ik dergelijke heuvels niet tegengekomen.

⁶⁴⁾ Ook elders in het dal werd een kasteel gebouwd. En ook elders in het dal bevindt zich nog een 'eigenaardige heuvel' (dicht bij Oranje Nassau's Oord).

⁶⁵⁾ Misschien is het in § 2.1 behandelde duiventorentje bij Quadenoord op de kaart van Van Call uit 1656 een overblijfsel van de vroegere kasteeltoren. Ik acht dit echter onwaarschijnlijk omdat de toren dan erg ver van de plek van de heuvel is getekend.

3.5 De naam Harten

Een plaatsnaam zegt vaak iets over de terreingesteldheid ten tijde van de ontginning. Plaatsnamen als Harten of 't Harde kunnen volgens Otten (1988) verwijzen naar een harde bodem. Deze uitleg is op het eerste gezicht niet logisch voor een nederzetting die is gebouwd bij moerassige grond, terwijl in de wijde omgeving (de hele Veluwe) harde zandbodems aanwezig zijn. We kunnen de naam echter ook interpreteren als een stukje harde bodem te midden van het plaatselijke moerassige en onbegaanbare terrein. Dan kan Harten ooit de naam zijn geweest van de plek waar de moerassige dalbodem (de depressie) op z'n smalst was, en het beekdal kon worden overgestoken; b.v. de plek waar in 1712, op het erf *Harte*, nog een weg het dal kruiste.

3.6 De plaats van de kapel.

De kaart van Van Call. (1656) en de zeventiende-eeuwse rentmeestersrekening (§ 2.2) wijzen op de omgeving achter de tuin van de Keyenberg als de plaats van de vroegere kapel. Op het moment dat het onderzoek bijna was afgerond kreeg ik van de heer Burgsteyn uit Renkum een extra aanwijzing voor deze hypothese. In een aantal nummers van de *Wageningsche Courant* van omstreeks 1900 wordt de *Kapelleberg* enkele malen genoemd in aankondigingen van houtverkopen door notaris Van Everdingen uit Wageningen. Het betrof hout van de heer Schimmelpenninck waarbij steeds o.a. de volgende plaats wordt genoemd: *De Kapellenberg nabij het Heerenhuis* (1895), *op Kapellenberg in den Zandkuil bij de Schapenhokken achter den Grooten tuin* (1889), *Bij het Heerenhuis op Kapellenberg bij den Landkuil* (1900). De omgeving achter de tuin van de Keyenberg heette, terwijl de kapel al zo'n 250 jaar daarvoor was gesloopt dus nog steeds Kappellenberg ⁶⁶.

Tevergeefs heb ik geprobeerd de ligging van de kapel ook in het veld aan te tonen.

Door kaartvergelijking hoopte ik de informatie van de kaart van Van Call. te vertalen naar de huidige topografische kaart, en zo exact de ligging van de kapel aan te wijzen. De situatie van 1656 vertaalde ik naar de kaart van 1712; en van 1712 via de kadasterkaart van 1832 naar de huidige situatie.

De zeventiende- en achttiende-eeuwse kaarten zijn echter niet nauwkeurig genoeg om een exacte lokalisering mogelijk te maken. Wel wijst de vertaling grofweg op een ligging rond de tuinmuur van het huis De Keyenberg. Het plateau van de Renkumse heide vormt hier een soort kaap aan de rand van het dal van de Renkumse beek en een klein (droog) zijdal, waar de Bennekomse weg in ligt (zie fig 12)⁶⁷. Het gebied dat volgens de kaartvergelijking in aanmerking komt, beslaat een oppervlakte van ongeveer 20 bij 60 meter.

Gezocht is door middel van grondboringen en geo-elektrische metingen.

In het zuiden van het onderzochte gebiedje ligt een door plaggenmest opgebrachte donkere bovenlaag, zó blijkt uit de doorsneden. In de noordkant van de kaap is een dergelijke laag afwezig. Toch is de bodem tot zo'n zestig cm. diepte verstoord. In de grondboringen werden ondetmineerbare scherf- of baksteenrestjes en gipsfragmentjes aangetroffen.

⁶⁶ In de literatuur- en kaartstudie zijn negentiende-eeuwse wandelgidsen (Nijhoff, 1821) behandeld die ook wijzen op de naam 'Kapelleberg' voor deze omgeving.

⁶⁷ Ook de kerken van Heelsum en Renkum zijn op vergelijkbare plekken (hoog, aan de rand van het beekdal) gebouwd.

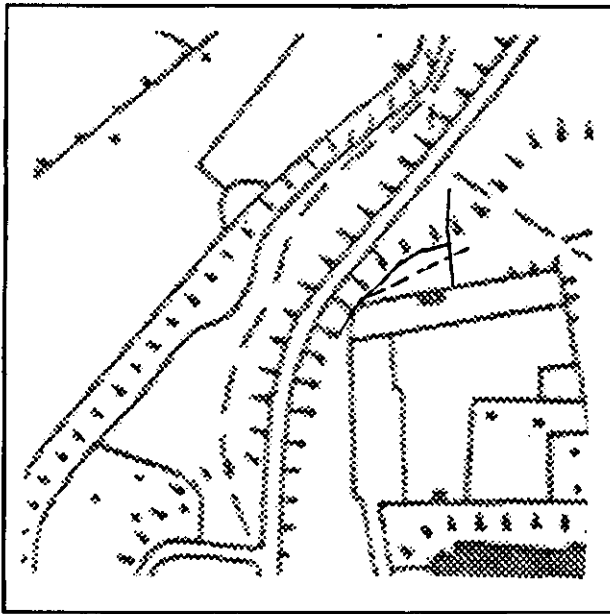

fig. 12 Omgeving van de tuin van de Keyenberg.

— raai met boorpunten
 - - - raai met geo-electrische metingen

Bij het geo-elektrische meten werden we gehinderd door de extreme droogte van de grond (droge zomer van 1991) waardoor zeer lage geleiding optrad. Nu en dan sloeg de meter naar extreem hoge geleiding uit; waarschijnlijk het gevolg van metalen granaatscherven uit de Tweede Wereldoorlog. Deze combinatie van factoren maakte het meten onmogelijk.

Conclusies

De verstoorde bodem op een plek waar geen dik esdek is aangebracht, duidt op menselijke activiteiten anders dan landbouw. Een vroeger kerkgebouw of begraafplaats is niet uit te sluiten. Resten konden echter niet worden aangetoond. Bij uitgebreider onderzoek zal dit misschien wel het geval zijn. De kansen zijn afhankelijk van de dichtheid van de grondboringen of de geschiktheid van geo-elektrische apparatuur en de vochttoestand van de bodem. Ook de aard van de vroegere kapel zelf bepaalt de kans van slagen. Een stenen kapel met fundamenten geeft meer kans dan een houten gebouwtje.

4 CONCLUSIES

Dit hoofdstuk vat de resultaten van de voorgaande drie hoofdstukken samen tot een samenhangend verhaal, waarin de ontwikkeling van de nederzetting vanaf de prehistorie wordt geschetst. Geconstateerd zal worden dat de ontwikkeling en de groei van Harten in de late middeleeuwen stagneerden. De mogelijke oorzaken van deze stagnatie worden in § 4.2 behandeld. De ontstaanswijze van het landschap, dat vanaf de middeleeuwen een zekere conservering heeft ondergaan, staat beschreven in § 4.3. Aan de hand van de huidige topografische kaart wordt aangegeven welke historische elementen het huidige landschap nog bezit. Dit hoofdstuk zal worden afgesloten met aanbevelingen voor verder onderzoek en voor toekomstig landgebruik waarbij de historische waarde van het landschap kan worden behouden.

4.1 De ontwikkeling van Harten tot 1712

Prehistorie en Romeinse tijd

Uit de vele grafheuvels rond het beekdal (zie bijlage 7A en 7B), de celtic fields in de omgeving en een grafveld bij Oranje Nassau's Oord (Oosting, 1936), blijkt dat reeds in de prehistorie sprake was van bewoning. Deze overblijfselen geven echter niet aan dat toen al een permanente nederzetting was gesticht.

In de Romeinse tijd (\pm 0 - 400 n. Chr.) was de Rijn de noordgrens van het Romeinse rijk. Ten zuiden van de rivier lagen de castella, de verdedigingswerken van de Romeinen. Vaak werd gedacht dat de Veluwezoom door de Romeinen tot een soort bufferzone werd gemaakt, waaruit de bewoners waren verjaagd. Tegenwoordig zijn er meer aanwijzingen dat er wel degelijk bewoning was. Zo zijn in Bennekom de resten van een Romeinse nederzetting gevonden (Blommestein e.a., 1977). Ook in en rond het beekdal zijn vondsten uit de Romeinse tijd gedaan. Het onderzoek is niet op deze periodes gericht. Behalve de aanwezigheid van grafheuvels, en een licht reliëf als gevolg van de celtic fields, is de invloed op het hedendaagse landschap niet bekend. Ook weten we niet of sprake is van continuïteit; m.a.w. of het middeleeuwse Harten ononderbroken uit de bewoning van de prehistorie of de Romeinse tijd is voortgekomen.

Vroege middeleeuwen

Het onderzoek heeft nieuwe gegevens over de middeleeuwen opgeleverd. De informatie is echter nogal fragmentarisch. De conclusies over deze periode zijn daarom hypothetisch van aard. Harten was al bewoond in de Merovingische (550 - 800 n. Chr) en Karolingische tijd (800 - 1050 n. Chr.), zo weten we uit de archeologische onderzoeken van Braat en Huisman. In de weilanden ten noorden van de Bennekomseweg, de plek van de schervenconcentratie, was een bewoningskern gelegen. Deze concentratie wil overigens niet zeggen dat andere delen van het dal onbewoond of onontgonnen waren. De huizen stonden niet ver van het moerassige laagste deel van het dal, dicht bij de plek waar deze laagte smal was. De naam Harten duidt wellicht op de relatief harde bodem van deze plek waar de laagte makkelijk kon worden overgestoken.

De schervenhoeveelheid aan de oppervlakte is dermate excessief, dat deze plek, qua bewoningsaantallen, van enig belang moet zijn geweest. Mogelijk was hier sprake van een hof. In dat geval was deze hof het centrum van het toenmalige Harten. De naam *Harte* voor het hier in 1712 gelegen erf is hier een extra aanwijzing voor.

In de twaalfde eeuw of later werd op een (al bestaande of net opgeworpen) heuvel in de moerassige laagte een stenen gebouw geplaatst. Rondom de heuvel werd een grachtje gegraven. Een functie van deze heuvel zou kunnen zijn een bij de hof behorend burchtje, misschien vergelijkbaar met de woontorentjes op heuveltjes die in Holland in de veertiende eeuw in de mode waren.

In de archivalia vond ik andere onzekere aanwijzingen voor een nederzetting van enig belang in deze vroege periode. Mogelijk is Harten gelijk aan het in 838 genoemde Herodna, dat toen aan de bisschop van Utrecht werd geschonken. In dat geval stamt de nederzetting al uit de negende eeuw of vroeger, en had men toen al de beschikking over een kerk. De naam Harten en de aanwezigheid van een kapel, acht eeuwen later, zijn hier aanwijzingen voor.

De naam van het altaar van deze kapel, 'Willebrod', is nog een aanwijzing voor het bestaan van een zeer oude (achtste eeuw) kerk of kapel.

Bovendien werd Harten in de rentmeestersrekeningen van de Veluwe in de veertiende eeuw parochie en kerspel genoemd. Dit hoeft er niet op te duiden dat Harten een eigen parochiekerk had, maar wel dat de nederzetting toen gelijkwaardig was met plaatsen als Renkum en Wolfheze. Al deze aanwijzingen uit het veld en de archieven wijzen erop dat in de middeleeuwen Harten dus geen onbelangrijke plaats was. Reden om het voorkomen van het negende-eeuwse Herodna op deze plek niet uit te sluiten.

Het is onzeker of de tiende-eeuwse graaf Wichman, die bezittingen had in Renkum, ook in Harten heerste; de kloosters Elten en Paderborn, die uit Wichmans bezit voortkwamen, hadden geen goederen in Harten. Uitzondering was het goed *Ten Broeck*, een gesplitst goed dat deels van Paderborn, deels van de heren en vrouwen van Doorwerth was. Deze splitsing kan een aanwijzing zijn voor mogelijke manieren waarop men de erfenis van Wichman verdeelde. Wellicht heeft de latere heerlijkheid Doorwerth hier uiteindelijk een deel van in handen gekregen.

Late middeleeuwen

Wanneer in de vijftiende eeuw meer archiefstukken met Harten erin verschijnen, blijkt van het vroegere belang van Harten niet veel meer. Harten werd een buerschap genoemd, in het kerspel van Redinchem. Niets wijst meer op een belangrijke hof, op een kerk of op een uitzonderlijk gebouw. De buerschap werd gekenmerkt door enkele over het dal verspreide boerderijen.

De voornaamste grondbezitter was de heer of vrouw van Doorwerth maar die woonde verderop in het kasteel van de gelijknamige heerlijkheid. De goederen van Doorwerth waren in pacht, tijns of leen uitgegeven.

Hoewel Harten niet tot de heerlijkheid behoorde, hadden de heren van Doorwerth hier tamelijk veel invloed. Ze mochten als tijnsheer⁶⁹⁾ recht spreken op de erven die ze in tijns hadden uitgegeven. De kapel, aangenomen dat deze in de vijftiende eeuw al bestond, lag op hun goed *Ten Broeck*, dat ze in de vijftiende eeuw in leen aan het klooster van Renkum hadden gegeven. Ze mochten de geestelijke aanwijzen die in de kapel kwam preken.

Daarnaast kende Harten enige kleine landbezitters, en had het adellijke echtpaar Geret van Culenborch en Gijsbert van Nijenvelde er een boerderij. In Harten bestond dus geen belangrijke hof met een woontorentje of burchtje meer, zoals ik die in de voorgaande eeuwen wel vermoed. In het begin van de vijftiende eeuw was de nederzetting al anders van karakter dan het naburige Renkum: de boerderijen stonden op erven waarop behalve bouwland, ook eigen heide, bos en weiland voorkwamen. Uit de archieven zijn negen boerderijen bekend. Mogelijk was dit aantal in het gebied dat ik tot Harten reken kleiner, omdat sommige boerderijen zuidelijker lagen. De oorsprong van deze erven is niet duidelijk. Misschien stammen enkele goederen uit de ontginningen waarover in de veertiende eeuw novale tienden aan de hertog van Gelre werden betaald. De novale tiend kan ook duiden op een uitbreiding van alle erven te zamen, of op een betaling voor de overname van het recht op woeste grond, waardoor de Hartenaren de beschikking kregen over eigen heide.

⁶⁹⁾ vrouwen mochten niet zelfstandig deelnemen aan de rechtspraak

De periode van het klooster

In het begin van de vijftiende eeuw kwam geheel Harten in handen van het pas gestichte Onze Lieve Vrouweklooster in Renkum. Uit deze periode zijn weinig archiefbronnen voorhanden. Het klooster voerde een vrij behoudende politiek. Er kwamen geen boerderijen bij, en er vonden ook geen splitsingen plaats. Mogelijk werden erven die vroeger al waren gesplitst, nu weer samengevoegd. Aan het einde van de zestiende eeuw waren er vijf grote boerenerven, waarschijnlijk ongeveer gelijk aan degenen die op de kaart van 1712 zijn te zien. Van andere activiteiten dan landbouw en de Hartense korenmolen, is uit kaarten of archieven niets gebleken. Vlasnijverheid in de zestiende eeuw vond plaats ten noorden van de kloostergoederen. De eerste papiermolens verschenen pas nadat de nonnen de zeggenschap over hun goederen hadden verloren.

Wanneer we de door Demoeed genoemde brief van Johan Mom mogen geloven, moet in het begin van de vijftiende eeuw Harten onder het richterampt Veluwezoom zijn gekomen. Misschien hangt dit samen met de voogdij die de hertog over het nieuwe klooster verkreeg.

In de zestiende eeuw verkreeg het schependom Wageningen de jurisdictie over Harten, terwijl het richterampt Veluwezoom de belastingen mocht blijven heffen.

De periode na het klooster

Aan het einde van de zestiende eeuw vond de reformatie plaats. Dit was voor de bewoners van dit deel van de Veluwe een moeilijke periode. Het dorp Wolfheze werd door de Spanjaarden verwoest en verlaten. Het klooster werd juist door hun tegenstanders verwoest. Hoe de Hartenaren deze periode zijn doorgekomen, is niet bekend. Als ze hun boerderijen verlaten hebben, dan was dat tijdelijk, want in het begin van de zeventiende eeuw sloten ze pachtcontracten af met de Staten van Veluwe die de inmiddels geconfisceerde kloostergoederen beheerden.

De buurschap Harten had toen al niet meer een geheel eigen identiteit, zo is af te leiden uit de pachtcontracten. De boeren sloten deze gezamenlijk af, echter niet als Hartense buurschap, maar als groep Hartense en Renkumse grondgebruikers op de voormalige kloostergoederen. Deze identiteit zal nog verder zijn afgenomen, toen ook de kapel haar functie verloor en werd gesloopt. Tijdens het beheer van de Staten van Veluwe kreeg Harten een kleine uitbreiding, toen een nieuwe westgrens met het bos de Moft, in beheer bij de Rekenkamer, werd afgesproken. Waarschijnlijk stond hiertegenover dat tegen de Hartenaren die hun vee in het bos dreven, strenger werd opgetreden.

Na 1640 kwam Harten in handen van particuliere eigenaren. De eerste was Hendrik van Essen. In de achttiende eeuw waren het de gebroeders Van Gent. De landbouw is onder hen waarschijnlijk weinig veranderd. Ligging en omvang van de boerderijen bleven gelijk. Ingrijpender moet het stelsel nieuwe beken en molens zijn geweest, dat in de zeventiende eeuw werd aangelegd.

De komst van deze molens, met molenaars die waarschijnlijk van elders kwamen en die qua activiteit de oude boerderijen gingen overschaduwen, moet de Hartense identiteit nog verder hebben doen afnemen. De kaart van 1712 spreekt nog van de buurschap Harten, maar van een zelfstandige organisatie van naburen is dan al geen sprake meer. Op latere kaarten is de naam Harten als aanduiding van een buurschap dan ook verdwenen, hoewel Harten als veldnaam bleef voortbestaan.

4.2 Waarom groeide Harten niet uit tot dorp?

Uit de voorgaande paragraaf is een aantal oorzaken te destilleren voor het verdwijnen van Harten van de kaarten.

-Het vertrek van voorname families of huizen in de late middeleeuwen.

Uit de onderzoeksresultaten leid ik af dat in de middeleeuwen in Harten een hof was, met een uit de late middeleeuwen stammend burchtje. In de vijftiende eeuw was hier geen sprake meer van.

foto 11: Grote blokken bouwland, ontstaan in de middeleeuwen zijn karakteristiek voor Harten.

foto 12: Boerderij 2 is gebouwd op de overgang van droge gronden met bos en akkers en de lagere gronden met grasland. De bomen zijn overblijfselen van het vroegere hakhout.

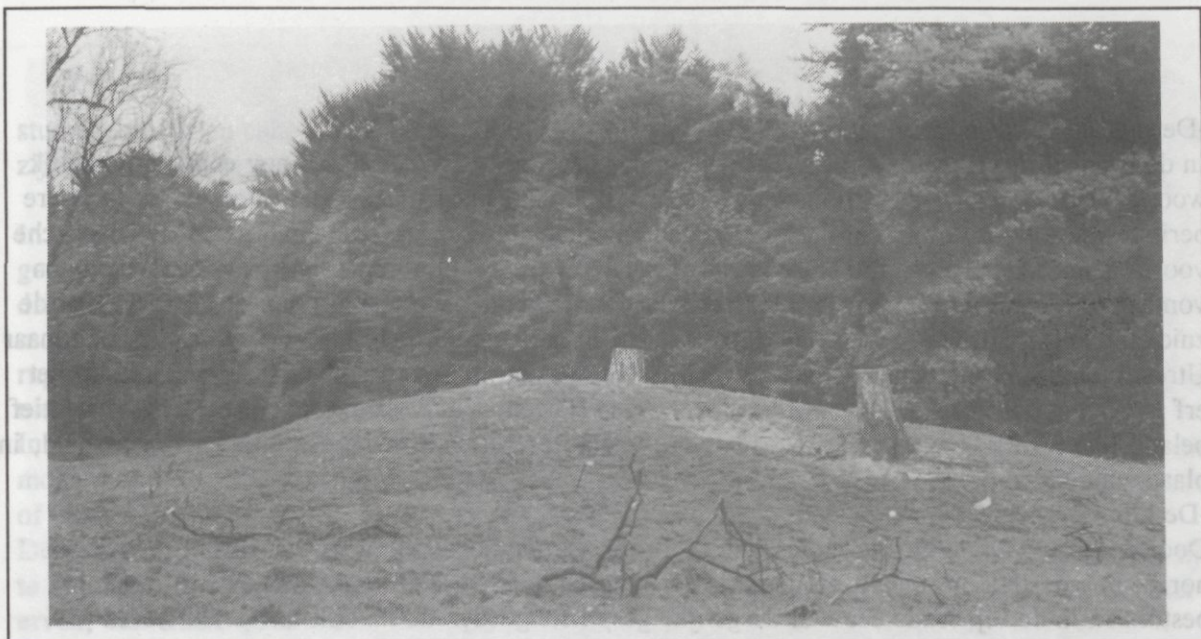

foto 13: De eigenaardige heuvel

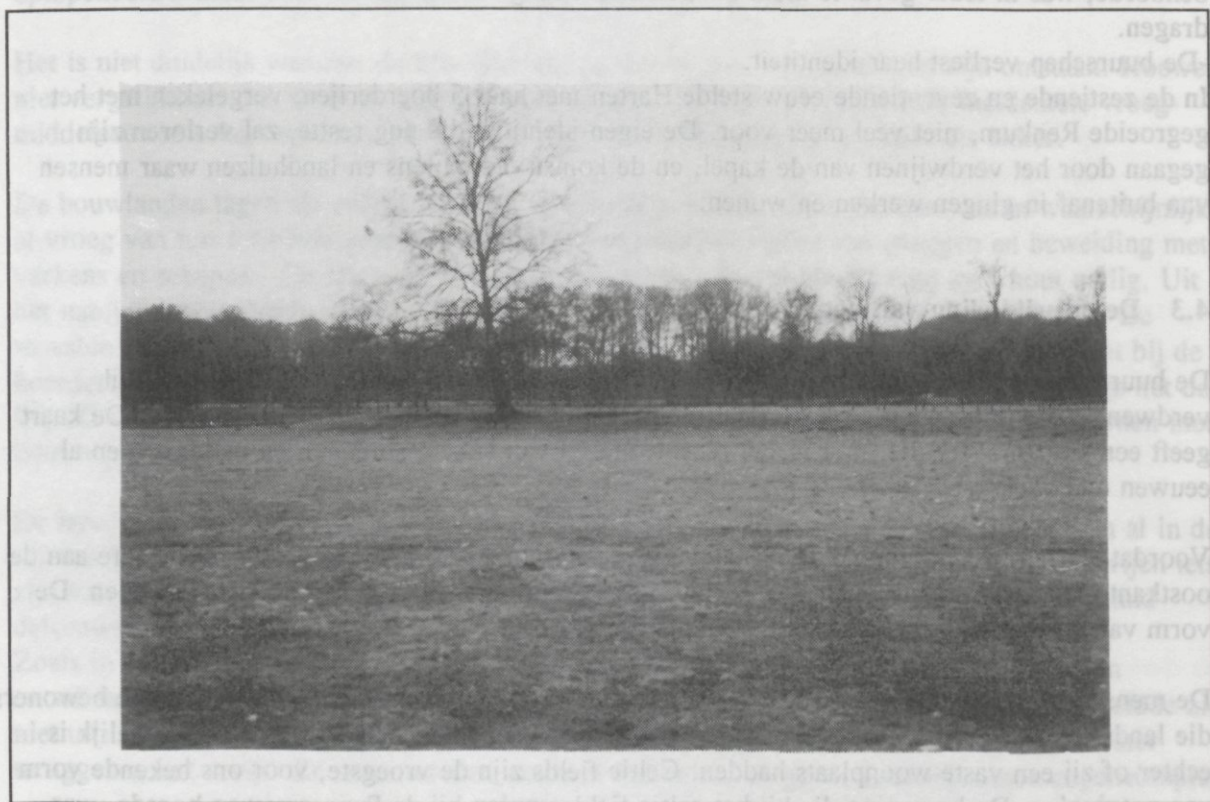

foto 14: In het weiland is aan het steilrandje nog de rand van het vroegere meer te zien

-De ligging wordt minder centraal.

In de prehistorie, Romeinse tijd en vroege middeleeuwen, was de Veluwe nog een aantrekkelijk woongebied. De aanwezige gronden waren niet al te rijk, maar makkelijk te ontginnen. In latere periodes verschuift het accent naar de randen van de Veluwe, waar, als gevolg van de technische vooruitgang, lager gelegen, rijkere gronden konden worden ontgonnen. Nieuwe ontwikkelingen vonden voortaan hier plaats. Het klooster Paderborn stichtte een kerk bij hun vronhoeve aan de zuidkant van het beekdal. Ook het klooster werd in het zuiden, dicht bij de weg van Arnhem naar Utrecht en bij de uiterwaarden gebouwd. Misschien hangt hiermee samen dat de weg die bij het erf *Harte* het dal kruiste, in onbruik raakte. Zo is Harten al in de late middeleeuwen haar relatief belangrijke positie kwijtgeraakt. Harten werd vanaf de vijftiende eeuw een buurschap genoemd, in plaats van een kerspel.

-De kloosterpolitiek is behoudend.

Door de groei van de bevolking en de afschaffing van de horigheid werd het mogelijk vroeger horige boerderijen op te splitsen, zodat meer mensen van het land konden leven. In Renkum bestonden in de vijftiende eeuw al dergelijke gesplitste goederen. En ook in Harten waren goederen gesplitst. Het klooster stond verdere splitsing waarschijnlijk niet toe, en voegde gesplitste boerderijen weer samen. Hierdoor nam de bevolking in Harten eerder af dan toe.

-Het Hartense territorium is beperkt.

Hoewel elk erf voor het grootste deel bestond uit woeste gronden, hakhout en weide, was het niet mogelijk deze gronden verder tot bouwland te ontginnen. Deze woeste gronden waren namelijk noodzakelijk voor de beweiding van schapen, en het steken van plaggen. De schapenmest, vermengd met plaggen, hield de bodemvruchtbaarheid van de bouwlanden op peil.

Het is onduidelijk of de Hartenaren recht hadden om op de uitgestrekte Renkumse heide te weiden en te plaggen. Wel is duidelijk dat er een schaarste was aan woeste grond. Dit blijkt als in de zestiende eeuw de bosmeester van de Mofst maatregelen tegen o.a. de Hartenaren wenst, die met hun vee naar de Mofst uitwijken. De woeste grond die tot het territorium van de Hartenaren behoorde, was in ieder geval te klein om een uitbreiding van het akkerbouwareaal te kunnen dragen.

-De buurschap verliest haar identiteit.

In de zestiende en zeventiende eeuw stelde Harten met haar 5 boerderijen, vergeleken met het gegroeide Renkum, niet veel meer voor. De eigen identiteit die nog restte, zal verloren zijn gegaan door het verdwijnen van de kapel, en de komst van molens en landhuizen waar mensen van buitenaf in gingen werken en wonen.

4.3 De ontwikkeling van het landschap tot 1712

De buurschap Harten, waarover de kaart van 1712 spreekt, was feitelijk dus in dat jaar al verdwenen. Het landschap uit deze voorbije periode was echter nog rijkelijk aanwezig. De kaart geeft een situatie weer die, m.u.v. het recente stelsel van beken, sprengen en molens, toen al eeuwen oud was.

Voordat Harten was ontgonnen, was sprake van een dal dat gelegen was tussen een vlakte aan de oostkant met arme zandgronden en de stuwwal met iets rijkere leemhoudende zandgronden. De vorm van het dal was asymmetrisch, zoals is verklaard in § 3.2.

De mensen uit de Standvoet- en de Klokbeercultuur (2300 - 1700 v.Chr.) zijn de eerste bewoners die landschappelijke sporen (in de vorm van grafheuvels) hebben achtergelaten. Onduidelijk is echter of zij een vaste woonplaats hadden. Celtic fields zijn de vroegste, voor ons bekende vorm van ontginning. De bewoning die bij het celtic fieldcomplex bij de Panoramaweg hoorde, was waarschijnlijk dicht bij het dal gelegen, maar noordelijker dan het huidige Harten. Dat in het

studiegebied geen celtic fields meer zijn te herkennen wil overigens niet zeggen dat ze hier nooit zijn aangelegd. Ze kunnen door latere ontginningen zijn verdwenen.

In de conclusies van § 3.4 staat de ontwikkeling van het deel van het dal ter plekke van de geconstateerde schervenconcentratie weergegeven. Vroeger zal het terrein op de bodem van het dal reliëfrijker geweest zijn. Er lagen enkele oude geulen die erg nat waren, en een laagte met moeras. De geulen werden op een afstand van enkele meters afgewisseld met hoger gelegen ruggen. In de moerassige laagte stroomde de beek. Deze beek voerde weinig water, omdat zij nog niet werd gevoed door sprengen.

In de laagte, dicht bij de rand met hogere gronden, lag een door mensen opgeworpen heuvel, die mogelijk uit de prehistorie stamt. De heuvel was omringd door een grachtje. In de twaalfde eeuw of later werd er een stenen gebouw op geplaatst.

De vroegste sporen van een nederzetting vinden we aan de rand van deze laagte, waar sprake lijkt te zijn van een middeleeuwse kern. In de negende en tiende eeuw stonden er houten huizen met erven, van elkaar gescheiden door palisaderingen. De boerderijen hadden putten om in hun drinkwater te voorzien.

In de late middeleeuwen had deze opbouw plaats gemaakt voor een structuur waarbij boerderijen verspreid stonden over het dal. De boerderijen hadden eigen heide, weide, bouwland etc. Ook deze boerderijen waren dicht bij de rand van de laagte of de beek gebouwd.

Aan de westkant van de boerderijen waren de graslanden, die vanwege het reliëf afgewisseld werden met stukjes bouwland op de hogere delen. Waarschijnlijk met het doel de natte graslanden te verbeteren hebben de Hartenaren door de eeuwen heen het gebied geëgaliseerd. De laagste delen werden opgevuld met zand afkomstig van de hogere delen en uit de wanden van het dal. De oostkant van het asymmetrische dal zal hierbij nog steiler zijn geworden, terwijl in de geleidelijk oplopende westrand door de afgraving enkele happen ontstonden.

Het is niet duidelijk wanneer de bouwlanden ten westen van de boerderijen zijn ontstaan. Hoewel niet vergelijkbaar met de hoge concentraties op het erf *Harte*, wijzen enkele incidentele vroeg-middeleeuwse schervenvondsten op een vroege ingebruikname van dit land als akker.

De bouwlanden lagen als eilanden tussen de woeste gronden. Deze gronden waren waarschijnlijk al vroeg van bos tot heide gedegradeerd als gevolg van het steken van pluggen en beweiding met varkens en schapen. De Hartenaren hadden echter voor allerlei doeleinden toch hout nodig. Uit het nabij gelegen Mofstbos van de hertog zal het verboden zijn geweest om hout te halen. Ze moesten dus zelf hakhout of akkermaalsbos aanleggen. Voor het gemak deden ze dit dicht bij de boerderijen, tussen de bouwlanden en de weilanden, en langs de noord-zuid weg die langs het dal liep. Ook de wallen die de akkers tegen wild moesten beschermen en de grenswallen werden met hout beplant.

De bovenstaande elementen, die op de kaart van 1712 nog goed zijn te herkennen, waren al in de vijftiende eeuw aanwezig. In de tussentijd kunnen perceelgrenzen zijn verlegd, of boerderijen iets zijn verplaatst of samengevoegd; het landschap bleef het karakter behouden dat zij in de middeleeuwen had gekregen.

Zoals in de vorige paragraaf is betoogd, ontstond in de late middeleeuwen een stilstand in ontwikkelingen die zich elders, b.v. in Renkum, wél bleven voltrekken. De bevolking breidde zich niet uit. Het aantal boerderijen nam in eerste instantie iets toe, maar werd onder het klooster teruggebracht tot vijf. Er ontstond niet, zoals in Renkum, een groot aaneengesloten engengcomplex.

foto 15: Dit pad was vroeger de weg naar Bennekom.

foto 16: oude, niet meer functionerende wal

De bouwlanden werden niet, zoals in Renkum, gesplitst, maar bleven grote onverdeelde blokken die als eilanden temidden van de woeste grond lagen. Dat in de middeleeuwen Harten en Renkum méér op elkaar leken, is op de kaart van 1712 nog mooi te zien aan bijvoorbeeld de Kloosterkamp in Renkum. Wanneer de perceelsscheidingen binnen de kamp worden weggedacht, wordt de onverdeelde middeleeuwse situatie weer zichtbaar, en blijft een blok over dat in grootte en vorm vergelijkbaar is met de Hartense bouwlanden.

Van Harten kan dus gezegd worden dat het middeleeuwse landschap tot in de achttiende eeuw geconserveerd is gebleven. Je zou kunnen spreken van een gefossiliseerde middeleeuwse nederzetting. Ook zijn op de kaart van 1712 enkele nieuwe aspecten te zien, die stammen uit de zeventiende eeuw. De grootste verandering is het stelsel nieuwe beken, sprengen en papiermolens. Verder is de kaarsrechte westgrens met het bos de Mof, de *Buytenste Allee*, een nieuw element.

4.4 Het huidige landschap

Deze paragraaf geeft weer wat in het huidige landschap aan historie valt te beleven. Uitdrukkelijk wil ik stellen dat de opsomming niet volledig is. Het landschap is namelijk niet systematisch op historische elementen gekarteerd. Hopelijk geeft dit onderzoek een kader waarbinnen landschappelijke opmerkelijkheden die niet op de kaart staan, kunnen worden geplaatst.

Als uitgangspunt nemen we weer de kaart van 1712. In het vorige hoofdstuk probeerden we de situatie van deze kaart terug te projecteren. Nu kijken we juist in hoeverre de achttiende-eeuwse situatie met de huidige overeenkomt (zie bijlage 10).

Elementen die samenhangen met het middeleeuwse karakter van de buurschap Harten.

Ondanks enkele veranderingen komt in het studiegebied het landschap nog in sterke mate overeen met de situatie op de kaart van 1712, die ik als van middeleeuws oorsprong karakteriseer.

-Tot in deze eeuw was nog sprake van vijf verspreid over het dal staande boerderijen, waarvan er nu nog vier over zijn. Boerderijen 4 (Staatsbosbeheer) en 3 (Everwijnsgoed) staan op plekken die al in de zeventiende eeuw als zodanig in gebruik waren. Boerderij 2, en de overblijfselen van een boerderij bij de Quadenoordse molen (1), staan niet op dezelfde plek als een zeventiende-eeuwse voorganger. Een boerderij dicht bij de voormalige papierfabriek van Van Gelder, is in deze eeuw verdwenen.

-Op de dalbodem bevindt zich nog altijd de strook weilanden. Deze percelen waren in de middeleeuwen reliëfrijk, met moeras in de laagste delen. Ze zijn door ophoging met zand geëgaliseerd. Achter boerderij 2 is het vroegere reliëf nog goed te zien. Ook bestaat hier nog een duidelijke steilrand, ontstaan door een meanderende beek; de rand van het vroegere meertje. In deze laagte ligt de 'eigenaardige heuvel', waar in de middeleeuwen een gracht omheen lag en waar waarschijnlijk een stenen gebouwtje op heeft gestaan. De beek is hier kaarsrecht. Waarschijnlijk is de loop vastgelegd toen de laagte, al vóór 1712, met zand werd opgehoogd.

-Tussen deze strook weilanden en de bouwlanden is het vroegere akkermaalsbos inmiddels uitgegroeid tot hoger opgaand hout.

-In deze hakhoutstrook liggen vaak een of twee steilrandjes, ontstaan door het weggraven van zand om de laagten op te vullen.

-De bouwlanden liggen niet meer op exact dezelfde plek als in 1712, maar het zijn nog steeds de grote ongesplitste blokken. Nu worden ze niet meer omgeven door heide, maar door (vaak erg schraal) bos dat in deze eeuw is aangeplant.

-Het voetpad dat hier het dal doorkruist, is een overblijfsel van een oude weg, die in 1712 al zijn functie had verloren. In de oostelijke dalwand en de bouwlanden verder naar het oosten is deze weg te vervolgen. Ook in het bos aan de westkant is de weg te volgen. Eerst als bospad, verderop

foto 17: Op de heuvel links, dicht bij de beek en de tuin van de Keyenberg, moet de kapel hebben gestaan

foto 18: De strook bos, tussen de bodem van het dal en de hoger gelegen akkers wordt hier ter hoogte van het vroegere Quadenoord even onderbroken. Vanuit de boerderij was er zowel zicht op de akkers (rechts-achter) als op de weilanden (voor).

als een nauwelijks herkenbaar walletje. De weg ligt op een plek waar het laagste deel van het dal zeer smal is. Mogelijk was hier de beek afgedamd, waardoor stroomopwaarts het meer ontstond. Mogelijk ligt de weg op een dekzandrug die, door de egalisatie, de vorm heeft verloren. Een andere oude weg in het studiegebied is de Bennekomseweg; deze weg boog vroeger af naar het noorden. Een wal en een pad geven nu nog de ligging van deze vroegere weg aan. De Keyenbergse weg volgt voor een deel de schaapsdrijf die, komende van Renkum, langs Harten naar de Renkumse heide liep. Het zandpad aan de westzijde van het dal is waarschijnlijk altijd een lokale weg geweest, die de verschillende Hartense boerderijen met elkaar verbond. Het zandpad aan de oostkant van de beek was vroeger een weg die Renkum met Bennekom en Ede verbond en bij Quadenoord de beek passeerde.

-De vroegere perceels- en erfgrenzen worden nu vaak nog gemarkeerd door oude bomen. Vroeger stonden deze bomen in een kaal heidelandschap of op de grens tussen heide en bouwland. Ze waren blootgesteld aan weer en wind en aan mensen die er hout van kapten. Nu zijn ze omringd door jong bos. Hun grillige vormen getuigen nog van hun ongelukkige jeugd.

-De resten van een vroegere schaapskooi zijn te zien langs de Bennekomseweg, waar door uitsparingen van de wortels de vroegere omtrekken worden aangegeven.

-De tegenwoordige gemeentegrens van Wageningen en Renkum is gevormd in de zeventiende eeuw, als gevolg van afspraken tussen de Hartense boeren en de Staten van Veluwe of de Rekenkamer. Het is de laatste uitbreiding van Harten geweest. Het werd door de overheid niet op prijs gesteld wanneer de Hartenaren met hun vee deze *Buystenste Allee* passeerden. De oostkant van de grens werd daarom veel meer uitgeput dan de westkant en er ontstond heide. Het verschil is nu nog te zien aan de ouderdom en toestand van het bos ter linker- en rechterzijde van de grens.

-Binnen deze grens liggen nog enkele nu niet meer functionerende wallen. Een ervan vormde in de middeleeuwen de grens tussen de buurschap en het Moftbos van de hertog. Deze wallen vallen, omdat ze niet meer samenvallen met perceelsscheidingen, minder op.

Naast de genoemde zichtbare karakteristieken die het landschap bepalen, zijn ook een aantal onzichtbare kenmerken van belang. Verder archeologisch en bodemkundig onderzoek bij deze elementen kan veel nieuwe gegevens over het oude Harten opleveren.

-De vroegere kapel. Mogelijk bestond deze kapel al als kerk vanaf de achtste eeuw. Zeker is dat zij in het begin van de zeventiende eeuw is verdwenen. Misschien zijn ergens in of achter de tuin van de Keyenberg nog resten van deze kapel of van begraving te vinden. De bodem achter de tuinmuur is tot op 60 cm. diepte verstoord. Andere aanwijzingen in het veld zijn tot op heden niet gevonden.

-Op enkele plekken stonden vroeger boerderijen, die later zijn verplaatst of verdwenen. Deze plekken, vooral de plek van het vroegere Quadenoord, laten een toename zien van zestiende- en zeventiende-eeuwse scherven. In het gebied van de schervenconcentratie lagen in de vroege middeleeuwen houten huizen, waarvan in de grond de resten nog aanwezig zijn.

-In de bovenlaag van de eigenaardige heuvel, en in de vroegere gracht eromheen, ligt nog veel baksteenpuin, dat wijst op het bestaan van een vroeger stenen gebouwtje.

Relicten uit de prehistorie

Uit veel vroegere tijd dan de middeleeuwen komen de grafheuvels rondom het beekdal.

Elementen, ontstaan in de periode na het verdwijnen van Harten als buurschap

Het stelsel sprengen en beken is in de zeventiende eeuw aangelegd en, hoewel nauwelijks nog watervoerend, nog vrijwel geheel aanwezig. Van één molen is het negentiende-eeuwse gebouw nog te zien: de Quadenoordse molen. In de landhuizen en de molens werd gewerkt door mensen van buiten Harten. Zo droegen deze elementen bij aan het opgaan van Harten in de omgeving. Het zijn dus karakteristieke elementen voor deze periode.

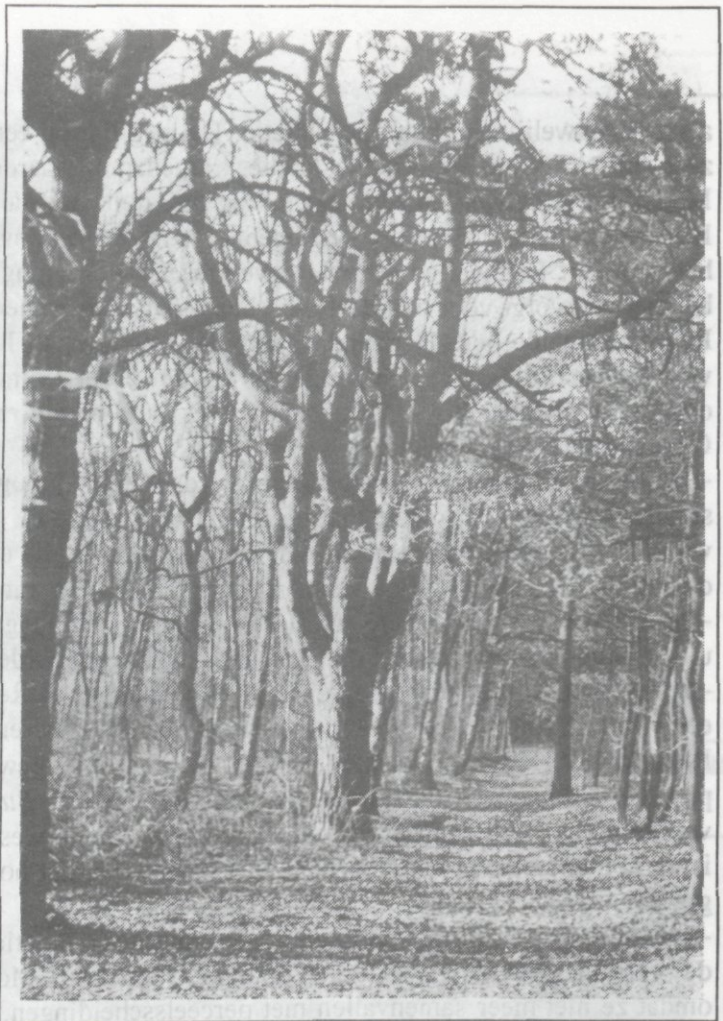

foto 19: Grillige oude bomen op vroegere erfsgrenzen

foto 20: Grafheuvels, relictten die veel ouder zijn dan het middeleeuwse landschap, komen rond het beekdal veelvuldig voor

4.5 Suggesties voor verder onderzoek

De buurschap Harten en het landschap dat door haar bewoners is gevormd, kent nog vele raadsels. Gelukkig maar, want deze raadsels maken het landschap en de geschiedenis juist zo interessant.

Puntsgewijs noem ik een aantal aanbevelingen waar toekomstige onderzoekers zich op zouden kunnen richten.

Veldwerk:

- nauwkeurige bodemkundige en geomorfologische kartering van het dal, waardoor de geologische en historische ontstaanswijze van b.v. de dalvorm, het meer, of het reliëf duidelijker wordt;
- datering van de veenlaag onder de heuvel om een schatting van de ouderdom van de heuvel te krijgen;
- graven in de heuvel om een grondplan van een bouwwerk tegen te komen, en de doorsnedes in bijlage 9 te bevestigen of te weerleggen.;
- verder zoeken door boren, graven of geo-elektrisch meten om de resten van de kapel in het veld aan te tonen.

Archiefwerk:

- naspeuren van de archieven van de kloosters Elten en Paderborn; wordt Harten genoemd?
- op zoek gaan naar buitenlandse archieven, b.v. Zuidnederlandse waar het archief van het Mariaklooster kan zijn terechtgekomen;
- onderzoek naar de nalatenschap van graaf Wichman; zijn er dorpen die van Wichman waren die in drieën zijn gesplitst, hetgeen ook met Renkum en Harten het geval kan zijn?
- verder onderzoek naar de kapel, die moet toch ergens in bronnen vroeger dan de zeventiende eeuw worden genoemd;
- onderzoek naar de naamkundige overeenkomst tussen Harten en Herodna. Zijn in de archivalia namen vermeld als tussenvorm?
- Naspeuren van het archief van Notaris I. Karseboom te Oosterbeek; hieruit blijkt wellicht van welke percelen de Hartense tienden werden geheven.

Vergelijking met de rest van de Veluwe:

- Is de situatie van Harten en Renkum vergelijkbaar met die van Wolfheze en Heelsum? (De laatste werd belangrijker, wat betreft bewoning, landbouw en geestelijkheid; de eerste verdween)
- Deden zich soortgelijke ontwikkelingen elders op de Veluwe voor?

4.6 Aanbevelingen voor het landgebruik

Ik hoop dat dit onderzoek zal bijdragen aan de waardering van het historische landschap en zo aan het behoud ervan. Met opzet maak ik geen waardering van de afzonderlijke elementen; alleen al vanwege de reden dat er nog elementen zijn die niet zijn geïnventariseerd. De waardering zal, naar ik hoop, vanzelf ontstaan, naarmate men het landschap beter begrijpt. Ik hoop dat het zo, met behulp van dit onderzoek, mogelijk zal zijn om ook niet benoemde historische elementen te plaatsen en te waarderen.

Twee bedreigingen zouden kunnen zijn verandering van het landgebruik en grondbewerking. Dit verslag zal duidelijk hebben gemaakt dat het huidige landgebruik (enkele grote akkers, bos en weidebouw) van belang is voor de handhaving van het karakter van het landschap. Bij grondbewerking dient men zich te realiseren dat in het wallenpatroon in het bos nog de omtrekken van een middeleeuwse grens te zien zijn en dat de weilanden een belangrijke bron van archeologisch materiaal zijn.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- Anspach, J., 1893
Geldersche plaatsnamen. Nomina Geografica Neerlandica III pag. 131
- Anspach, J., 1897
De heerlijkheid Lienden in Neder-Betuwe, Nijmegen
- Anonymus (Ph. A. M.), 1915
De diatomeeënaarde van Renkum. De levende natuur, deel 20 pag. 12 - 16, blz 21 - 26.
- Blecourt, A.S., H.F.W.D. Fischer, 1969
Kort begrip van het oud vaderlands burgerlijk recht, Groningen
- Blommestein, C.M., H.A. Heidinga e.a., 1977
De Veluwe, Archeologisch - historische verkenning van de bewoningsgeschiedenis tot 1200. Van Giffeninstituut, Universiteit van Amsterdam, Workingpaper 4. Amsterdam
- Braat, W.C., 1940
Een onderzoek naar de middeleeuwse Buurschap Harten op het landgoed Quadenoord bij Renkum . Oudh. Meded. Rijksmus. Leiden. N.R., XXI
- Demoed, E.J. , 1953
Van een groene zoom aan een vaal kleed. Zijnde de geschiedenis van de westelijke Veluwezoom. Arnhem
- Donkersloot de Vrij, M., 1981
Topografische kaarten van Nederland vóór 1750. Handgetekende en gedrukte kaarten, aanwezig in de Nederlandse rijksarchieven. Groningen
- Dorst, M.C., 1987 'Ede Panoramaweg', een nieuw celtic field. Westerheem, 36, pag. 227 - 230
- Edelman, C.H. en G.C. Maarleveld, 1949
De asymetrische dalen van de Veluwe. Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen. 2de Reeks, LXVI 143
- Gazenbeek, J., 1936
In het land van beken en grafheuvels. Toeristenkampioen, augustus 1936
- Hagens, H., 1979
Molens, Mulders, Meesters; Negen eeuwen watermolens in Twente en de Gelderse Achterhoek.
- Hasselt, G. van, 1809
Iets voor de charters van 997 en 1129. Geldersche Bijzonderheden pag. 68 - 80
- Heidinga, H.A. , 1984
De Veluwe in de vroege Middeleeuwen. Aspecten van de nederzettingsarcheologie van Kootwijk en zijn bureu. Amsterdam

- Heldring, O.G. , 1845
Een Veluwe Wandeling
- Heringa, E., 1931
Tijnsen op de Veluwe. Proefschrift. Groningen, Den Haag
- Hoek, C. 1973
De middeleeuwen; hoofdstuk 5 in 'Van Steurvisser tot Stedeling', Vlaardingen
- Huisman, J., 1978
Archeologische vondsten in de buurtschap Harten bij Renkum. Westerheem 1978 no. 6
pag. 298 - 307
- Hulst, R.S., 1989
De celtic fields van Bennekom, gem. Ede. ROB Amersfoort
- Iterson, W. van, 1960
De stad Rhenen, de resultaten van een rechtshistorisch onderzoek
- Jong, A.D., 1966
Het voorkomen van dekzand in het dal van de Renkumse beek. Doctoraalscriptie
Landbouwhogeschool, Wageningen
- Kist, N.C., 1854
Het necrologium en het Tinsboek van de abdij Elten. Nieuw Archief voor Kerkgeschiedenis II, 1854, pag. 133 - 176
- Klok, R.H.J., 1978, 1979
Ontmoetingen met onze vroegste cultuurhistorie. Prehistorische grafheuvels op de Veluwe. Tijdschrift der Koninklijke Nederlandsche Heidemaarschappij 1978 nr. 12, 1979 nr. 1 - 8
- Kuiper, R. , 1988
De zuidelijke Veluwezoom. Een literatuur- en kaartstudie naar de geschiedenis van het landschap, in het bijzonder van de bossen en nederzettingen . Conceptrapport 3, Stichting voor Bodemkartering, afdeling Landschap Landbouwuniversiteit, vakgroep Agrarische Geschiedenis, Wageningen
- Martens van Sevenhoven, A.H., 1925
Marken in Gelderland. Geschiedkundige Atlas van Nederland Toelichting bij kaart VI, 's Gravenhage
- Moerman, H.J., 1956
Nederlandse Plaatsnamen: een overzicht. Leiden
- Moerman, 1934
Beken sprengen en watermolens op de Veluwe. Tijdschr. Kon. Ned. Aardrijks. Gen. 51 nr. 4, pag. 167 - 206
- Moerman, J.D., 1934
Veluwe beken en daling van het grondwaterpeil. Tijdschr. Kon. Ned. Aardrijks. Gen. 51 nr. 4 en 5, pag. 499 - 505, 676 - 697

- Neefjes, J., 1990
Harten; een literatuur- kaartstudie naar de oude buurschap Harten, bij Renkum, doctoraalscriptie Historische Geografie, Landbouwniversiteit Wageningen
- Nijhoff, I.A., 1821
Wandelingen in een gedeelte van Gelderland (tweede druk). pag. 64 - 66. Arnhem
- Oltmans, A.L.B.
De Kerken te Wolfhezen en te Heelsum in het kerspel Wolfhezen. Gelre XXVI
- Oorkondeboek van het sticht Utrecht tot 1301, 1920 - 1959
Utrecht
- Oosting, W.A.J., 1936
Bodemkunde en bodemkartering in het bijzonder van Wageningen en omgeving. Dissertatie. Wageningen
- Otten, D., 1988
Landschap en plaatsnamen van de Veluwezoom. Arnhem
- Pleyte, W., 1877
Nederlandse Oudheden van de vroegste tijden tot op Karel den Groote. Museum voor Oudheden, Leiden
- Roorda van Eysinga, N.P.J.H., z.j.
De Veluwezoom. Ontwikkeling, bewoning, vegetatie, en hun onderlinge invloed vooral in het gebied van Renkum. Amsterdam
- Sarfati, H., 1969
Kasteelbouw en -bouwers in Holland, recente opgravingen in de provincies Noord- en Zuidholland. Holland, Jrg. 1, p 14 - 23; 44 - 59
- Slichtenhorst, A., 1653
Boeken van de Geldersche geschiedenissen. I pag. 102 - 104
- Sloet L.W.I.W. Baron Sloet, 1889
De bezittingen van het Benediktijner klooster van St. Petrus en Paulus te Paderborn, geheeten Abdinckhof, in Gelderland hoofdzakelijk in Putten. Verslagen en Mededelingen van de Kon. Acedemie van Wetenschappen, afd. Letteren derde reeks deel 6.
- Stichting voor Bodemkartering, 1975
Bodemkaart van Nederland. toelichting bij de kaartbladen 39 W en 39 O. Wageningen
- Tersteeg, 1973
Enkele hoofdzaken uit de geschiedenis van het oude kerspel Renkum, Bijdragen en Mededelingen Gelre 1973
- Tersteeg, 1990
Vijftig jaar Renkumse kloostergeschiedenis in Wageningen circa 1596 - 1635, Bijdragen en Mededelingen Gelre 1990

Veen, J.S., 1915

Grensscheiding Wageningen enz. . B. en M. Gelre, 1915, pag. 59

Vervloet, J.A.J., 1986

Veranderende bewoningsmogelijkheden aan de zuidwestelijke rand van de Veluwe in de vroege en late Middeleeuwen. Artikelenbundel Nederlandse Geografendagen 1986 pag. 207 - 217 Utrecht

Voorn, H. 1985

De geschiedenis der Nederlandse Papierindustrie; deel 3: De papiermolens in de provincie Gelderland, alsmede in Overijssel en Limburg

Wartena, R., 1974/1975

Ontginningen en Wüstungen op de Veluwe in de veertiende eeuw. B. en M. Gelre 68 (1974,1975), P 1 - 50

Werkgroep Kadastrale Atlas Gelderland van de Vereniging Gelre, 1985

Kadastrale Atlas Gelderland 1832, Band 1 Renkum. Arnhem

Weyck, H.W.M. v.d., 1988

Atlas Gelderse Buitenplaatsen, De Veluwe. Alphen aan den Rijn

Wijnaents van Resandt, W., 1943

De Vicarieën in Gelderland.

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN

Rijksarchief in de Provincie Gelderland (RAG), Arnhem

Huisarchief Doorwerth
Familiearchief van Gent 1381 - 1859
Archief Gelderse Rekenkamer
Archief Staten Veluwe
Archief Hof van Gelre en Zutphen
Archief Kelnerij van Putten
Archief Tiendcommissie
Archief Heren en graven van Culenborch
Archief Hof Civiele Processen
Archief Familie Brantsen
Archief Hof van Gelre en Zutphen

Rijksarchief in de Provincie Utrecht

Archief van het Kapittel ten Dom
Oud Bisschoppelijk Archief
Archief van het Utrechtse leenhof
Archieven van de apostolische vicarissen
Archief geschiedenis aartsbisdom Utrecht
Collectie Rijsenburg
Collectie Bondam

Algemeen Rijksarchief (ARA), Den Haag V.T.H.R. (kaartenverzameling)

Bibliotheek Rijksuniversiteit Leiden Collectie Bodel Nijenhuis

Rijksmuseum voor Oudheden, Leiden Geschreven werk van W. Pleyte

Gemeentearchief Wageningen

GERAADPLEEGDE LUCHTFOTO'S

Staringcentrum, Wageningen: RAF foto's, collectie 215, 15-3-1945, schaal 1:7600

Topografische Dienst, Emmen: luchtfoto's no. 854 en 856, juli 1937

Gemeente Renkum, luchtfoto's maart 1980, schaal 1:4.500

GERAADPLEEGDE KAARTEN

Cal., Jan van, 1656 *)

Het Renkumse Veld, A.R.A. Den Haag V.T.H.R. 4108

Geelkerck, Nicolaas, 1632 *)

Het Reemster Veld, A.R.A. Den Haag V.T.H.R. 4106

Geelkercken, Nic. en Arn. , 1656 (herzien door G. Passavant, 1676) *)

Kaart van het gebied Renkum - Ede, Coll. R.A. Gelderland, Arnhem, Gelderse Rekenkamer 256

Heuvel, I. van den, 1712 *)

Kaart van de buurschap Harten, Coll. Bibl. R.U. Leiden, Coll. Bodel Nijenhuis P10-210

Kadaster Renkum, 1832

Kadasterkaart Renkum, Kadastrale Atlas Gelderland 1832, (Werkgroep Kadastrale Atlas Gelderland, 1985)

's Grooten, 1588 1592 *)

De Veluwe, Kaartblad uit Atlas 's Grooten te Madrid

Stichting voor Bodemkartering, 1973

Bodemkaart van Nederland 39 W,

Tiendkaarten

RAG, Archief Tiendcommissie, inv. no. 93a - 93d e.a.

Topografische Dienst, 1991

Topografische Kaart van Nederland 1 : 25000 Blad 39 F,

Witteroos, Thomas, 1570 *)

Het bos de Moft tussen Renkum en Ede, Coll. R.A. Gelderland, Arnhem, Gelderse Rekenkamer 254

*) Deze kaarten zijn afgebeeld in de Atlas Gelderse Buitenplaatsen, De Veluwe (Weyck, 1988).

LIJST FIGUREN

- fig. 1, blz 3 Topografische kaart 1991
- fig. 2, blz 5 Fragment van de kaart van de Veluwe van Christiaan 's Grooten uit 1588
- fig. 3, blz 10 Afbeelding van een schaaressuur
- fig. 4, blz 13 Nagetekend detail van de kaart van Van Call met het gebied rond de huidige Bennekomseweg
- fig. 5, blz 17 Weergave van de kapel door Roorda van Eysinga
- fig. 6.1 t/m 6.5,
blz 31 t/m 33 Pleistocene ontstaanswijze van het Renkumse beekdal
- fig. 7, blz 34 Globale aanduiding van de bodems, schaal 1:25.000
- fig. 8, blz 35 Een urn en een spinklosje, in de vorige eeuw gevonden bij Quadenoord (afbeelding van Pleyte, 1877)
- fig. 9, blz 36 Grondsporen van houten huizen en palissaderingen in de opgravingen van Braat
- fig. 10.1 t/m 10.5,
blz 43 t/m 45 Holocene en historische ontwikkeling van het Renkumse beekdal
- fig. 11, blz 46 Reconstructie van het kasteel en de boerderij Holij, bij Vlaardingen
- fig. 12, blz 48 Kaart van de omgeving van de tuin van de Keyenberg met ligging boorpunten en geo-elektrische metingen

LIJST BIJLAGEN

- BIJLAGE 1:** TOPOGRAFISCHE KAART 1991, schaal 1:10.000
- BIJLAGE 2:** KAART VAN DE BUURSCHAP HARTE, I. VAN DEN HEUVEL, 1712
- BIJLAGE 3:** DEEL VAN DE KAART VAN HET RENKUMSE VELD, JAN VAN CALL, 1656
- BIJLAGE 4:** DEEL VAN DE KAART VAN HET REEMSTERVELD, NICOLAAS GEELKERCKEN, 1632
- BIJLAGE 5:** DEEL VAN DE KAART VAN HET BOS DE MOFT TUSSEN RENKUM EN EDE, THOMAS WITTEROOS, 1570
- BIJLAGE 6:** TIENDKAART VAN DE RENKUMSE ENK
- BIJLAGE 7A:** LEGENDA VONDSTENKAART
BIJLAGE 7B: VONDSTENKAART
- BIJLAGE 8A:** BESCHRIJVING VAN DE GEVONDEN SCHERVEN PER VELD
BIJLAGE 8B: SPREIDING VAN SCHERVEN OUDER DAN 1400
- BIJLAGE 9A:** LIGGING VAN DE GRONDBORINGEN EN RAAIEN
BIJLAGE 9B: BESCHRIJVING VAN DE BOORPUNTEN
BIJLAGE 9C: DOORSNEDES VAN DE RAAIEN
- BIJLAGE 10:** HISTORIE IN HET LANDSCHAP